

شماره 1

پاکستانی زبان و ادب

[پاکستانی زبانوں اور ان کے ادب کا تحقیقی مجلہ]

(جنوری - دسمبر 2017ء)

شعبہ پاکستانی زبانیں
علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

پاکستانی زبان و ادب

Research Journal of PAKISTANI LANGUAGES & LITERATURE

پاکستانی زبان و ادب

[پاکستانی زبانوں اور ان کے ادب کا تحقیقی مجلہ]

سالنامہ

جنوری تا دسمبر ۲۰۱۷ء

شمارہ: ۱

مدیر

ڈاکٹر عبداللہ جان عابد

معاون مدیر

ڈاکٹر عبدالواجد

شعبہ پاکستانی زبانیں

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

مجلس ادارت

سرپرست اعلیٰ	:	ڈاکٹر شاہد صدیقی
مدیر	:	وائس چانسلر
معاون مدیر	:	ڈاکٹر عبداللہ جان عابد
مجلس ادارت	:	ڈاکٹر عبدالواحد
	:	ڈاکٹر حاکم علی برڑو
	:	ضیاء الرحمن بلوچ
	:	زیب النساء
	:	ڈاکٹر محمد صدیق ملک

ناشر:	شعبہ پاکستانی زبانیں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
سنہ اشاعت:	۲۰۱۷ء
نگران طباعت:	ڈاکٹر محمد نعیم قریشی، ناظم پی پی یو، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
ڈیزائن:	ناصرہ عقیل
کمپوزنگ:	عبدالحکیم۔ امتنان اقبال۔ مشتاق حسین۔ محمد جاوید
قیمت:	۲۰۰ (دو سو روپے) بیرونی ملک ۲۰ ڈالر مع ڈاک خرچہ
برائے رابطہ:	jpl@aiou.edu.pk
نوٹ:	ادارے کا کسی بھی مقالہ نگار کے خیالات اور نظریات سے اتفاق ضروری نہیں۔

بين الاقوامى مجلس مشاورت

- ۱۔ ڈاکٲر ستیہ پال آنند
پروفیسر (ای) یو۔ ڈی۔ سی واشنگٹن ڈی سی ۱۳۰۵۵، امریکہ
- ۲۔ پروفیسر ڈاکٲر ہاسودا دلانی
چیئرمین شعبہ سندھی، سمراٲ پریٲھوی راج چوہان اجمیر شریف، بھارت
- ۳۔ ڈاکٲر ابراہیم محمد ابراہیم
چیئرمین شعبہ اردو، الازہر یونیورسٹی، قاہرہ، مصر
- ۴۔ ڈاکٲر محی الدین ہاشمی
ایسوسی ایٹ پروفیسر، اکیڈمی آف سائنسز، افغانستان
- ۵۔ ڈاکٲر انور چراغ
شعبہ پنجابی، (لیکسیکولوجرافی صوفی ازم) پنجابی یونیورسٹی پیالہ، بھارت
- ۶۔ ڈاکٲر عباس علی آہنگر
سیستان بلوچستان یونیورسٹی زاہدان، ایران
- ۷۔ ڈاکٲر رحمان اختر
شعبہ فارسی، اردو اور عربی، پنجابی یونیورسٹی، پیالہ، بھارت
- ۸۔ عبدالظاہر کلکب
ایسوسی ایٹ پروفیسر، اکیڈمی آف سائنسز، افغانستان

قومی مجلس مشاورت

- ۱۔ پروفیسر ڈاکٹر عبدالرزاق صابر
وائس چانسلر، تربت یونیورسٹی، کچھکران
- ۲۔ پروفیسر ڈاکٹر یوسف خشک
ڈین فیکلٹی آف لیٹریچر، شاہ لطیف یونیورسٹی، خیرپور
- ۳۔ پروفیسر ڈاکٹر نصر اللہ وزیر
ڈائریکٹر پشتوا کیڈمی، پشاور یونیورسٹی، پشاور
- ۴۔ پروفیسر ڈاکٹر عبدالصبور بلوچ
ڈائریکٹر IBLC، یونیورسٹی آف تربت، کچھکران
- ۵۔ پروفیسر ڈاکٹر عبدالغفور مبین
چیرمین، سندھی لیٹریچر اتھارٹی، حیدرآباد
- ۶۔ پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمان
چیرپرسن، شعبہ پنجابی اور نیشنل کالج پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- ۷۔ ڈاکٹر جاوید حسان چانڈیو
چیرمین، شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور
- ۸۔ ڈاکٹر علی کمیل قولباش
کونسلر، بلوچستان

فہرست

7	ڈاکٹر عبداللہ جان عابد	اداریہ
9	ڈاکٹر لیاقت سنی	براہوئی املانا درو، اینونا خواست
19	ڈاکٹر حامد علی بلوچ / محمد شریف میر	سیدہ ناول "ناؤک" عازمی، شرگداری و اشت
37	ڈاکٹر یوسف جذاب	دہنستو اولسی ژبیوہنہ
49	ڈاکٹر محمد علی دینا خیل	پہ جرمنی کھنہی موجود دہنستو د وپرومبی قلمی نسخہ خبر البیان پھرنہ گلو
79	ڈاکٹر احسان اللہ طاہر	قصہ "سسی پٹوں" دے دوڈھلے پنجابی شاعر
103	ڈاکٹر جاوید حسان چانڈیو ڈاکٹر ممتاز بلوچ	سرائیکی منظوم قصہ یوسف زلیخا وچ قبل از اسلام دے اثرات
117	ڈاکٹر عبدالغفور میمن	شاہ لطیف ۽ مولانا رومی جو فکر (تقابلی جائزو)

اداریہ

وطن عزیز میں لسانی ہم آہنگی، قومی یکجہتی اور ملکی سالمیت کو پاکستانی زبانوں کے ذریعے مضبوط بنانے کے لیے ۱۹۹۸ء میں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی میں شعبہ پاکستانی زبانیں کا قیام عمل میں لایا گیا۔ پاکستانی زبانوں کے مشترک نفوش، بین اللسانی روابط اور مشترک ادبی رجحانات کا کھوج لگانا اور پاکستانی زبانوں کو مضبوط مطالعاتی اور تحقیقی بنیادیں فراہم کرنا، شعبے کے بنیادی مقاصد میں شامل ہے۔ شعبے نے مذکورہ مقاصد کو پیش نظر رکھتے ہوئے ۲۰۰۴ء میں ملک میں پہلی مرتبہ ایم فل پاکستانی زبانیں و ادب کا اجرا کیا جو اپنی نوعیت کا پہلا پروگرام تھا۔ اس پروگرام کی کامیابی کے بعد ۲۰۰۸ء میں پی ایچ ڈی پاکستانی زبانیں و ادب کا آغاز کیا گیا اور اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے اب تک بلوچی، براہوئی، پشتو، سندھی، پنجابی اور سرائیکی زبان و ادب کے طلبہ و طالبات کی ایک کثیر تعداد ایم فل اور پی ایچ ڈی مکمل کر چکی ہے۔ پاکستانی زبانوں میں ریسرچ کلچر کے فروغ کے لیے شعبہ و قافو قنار ریسرچ کانفرنسز کا انعقاد بھی کرتا رہتا ہے اور اب ایک قدم اور آگے بڑھاتے ہوئے تحقیقی مجلے کا اجرا کر رہا ہے۔

”پاکستانی زبان و ادب“ کا پہلا شمارہ آپ کے ہاتھ میں ہے۔ دورِ جدید کے تقاضوں اور شعبے کے مقاصد کو مد نظر رکھتے ہوئے ایک عرصے سے پاکستانی زبانوں اور ان کے ادب کے حوالے سے ایک ایسے تحقیقی مجلے کی ضرورت محسوس کی جا رہی تھی کہ جس میں مختلف پاکستانی زبانوں کے تحقیق کاروں کی تحقیقات ایک ہی جگہ شائع ہوں اور زبان و ادب سے وابستہ دیگر محققین، یونیورسٹی اساتذہ، ایم فل اور پی ایچ ڈی اسکالرز ان سے استفادہ کر سکیں۔ یہ مجلہ اس لیے بھی منفرد نوعیت کا حامل ہے کہ اس میں مختلف پاکستانی زبانوں کے مقالات کا ملخص انگریزی زبان میں ہو گا جبکہ متن ہر زبان کے اپنے رسم الخط میں ہو گا۔ یہ ایک ایسا منفرد وژن ہے جو علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی کے وائس چانسلر ڈاکٹر شاہد صدیقی نے شعبے کے ذمے لگایا ہے۔ کیونکہ انھیں اس بات کا ادراک ہے کہ رسم الخط کسی بھی زبان کے بولنے والوں کے

تہذیبی اور ثقافتی ورثے کا امین ہوتا ہے اور وہ اس زبان کے بولنے والوں کے فکر، شعور، تہذیبی زندگی اور نظریہ حیات سے جڑا ہوا ہوتا ہے۔ محترم وائس چانسلر کی رہنمائی، ذاتی دلچسپی اور زبانوں سے محبت کے جذبے نے اس مشکل مرحلے کو آسان بنایا اور ایک ہی تحقیقی مجلے میں مختلف پاکستانی زبانوں کے مقالات کی اشاعت ان کے اپنے رسم الخط میں ممکن ہو سکی۔

یہ مجلہ اب ہر سال تسلسل سے شائع ہوتا رہے گا اور مجھے قوی یقین ہے کہ پاکستانی زبانوں کا یہ تحقیقی مجلہ ان زبانوں میں تحقیق کی روایت کو نہ صرف آگے بڑھائے گا، بلکہ اسے مضبوط بنیادیں فراہم کرنے میں بھی اپنا کلیدی کردار ادا کرے گا اور پاکستانی زبانوں کی تحقیق کو نئی جہتیں دے کر عصری تقاضوں سے ہم آہنگ کرے گا۔

آخر میں، میں ان تمام صاحبانِ علم و دانش کا شکر گزار ہوں کہ جن کی گراں قدر تحقیقات اس مجلے کی زینت بنیں۔ میں شعبے کے اساتذہ اور اپنے رفقاء کار کا بھی بے حد ممنون ہوں کہ اتنے اہم منصوبے کی تکمیل میں وہ قدم بہ قدم میرے ساتھ رہے۔

عبداللہ جان عابد

مدیر

براہوئی المانادرو، اینونا خواست

Astract: This research paper is about the history of Brahui scripts specially the alphabets and symbols of Brahui phonemes. The distribution has been made on three phases which are yesterday, means the past of Brahui phonetics symbol which is also known the "Tawar". The second phase which will be discused is today which means the present of Brahui phoneme and the last which is known as tomorrow discusses the future of Brahui script. The main objective of this research paper is to disclose the phenomenon why the Brahui script has problem while writing although the all required phonemes maxims correctly while speaking. It also discusses that a lot has been written on the topic but actual facts were not identified. The main problem where this symbolic phenomena increases writing obstacles is the borrowing sounds of Arabic which are nine. The religious perspective on Brahui language has promoted these alphabetical issues. This research paper concludes with recommendations that a new script is required for Brahui, where all phonemes have their separate alphabets and symbols. The differences between speaking Brahui and writing should be finished. The academics must work to recognize Brahui language as a medium of instruction, and the language of media where requirements of new era will be discussed which opens window for terminology, dictionaries. In order to obtain these results, the local literary circles and origination should be strengthened.

انسانی رسندی ناکہپی رد بند اوڈر آکو ہر افسیٹی تران کل آن پوروار دروشم اے۔ سرہال آبنگ آن مست داڑے رسندی ہر ابراہوئی ٹی اسہ پوسکنو دروشینگ اسے دادے داوڑ تالان کینہ کہ زبان‘ بولی‘ ہیئت یا تواری‘ با آن پیش منگ آن پد ایلو ناخف اسکان سر مریرہ او سر منگ آن پد رسندی نابنا مریک۔ رسندی داڑے ہموکار ایم ناپن اے کہ پاروکانا تواری خف آسر منگ آن گڈاگہ اونا مسخت‘ سرپند منگ دن چاس کہ رسندی مسونے۔ یادادے داوڑ ہم سرپند منگ کینہ کہ اگہ کس جاپانی ٹی ہیئت کننگے کس بیرہ بنگے توپہر منگ اف او کس بنگ تون اوڑدہ سرپند ہم منگے۔ ہمو تواری بنگ تون سرپند منگ تو رسندی مس:

"تران یا ہیئت کننگ انسانی رسندی ٹی کل آن پوروار دروشم اے داکان بیدس نشہ‘ وڑ ہیئت (علامت) یا نش او چخ آتا مک اٹ ہم تینا مسخت آتا رسندی مسونے۔ ہیئت یا تران رسندی نابنو کاوڑے ہندن نوشتہ‘ چخ یا نش خنو کاوڑے۔ گیان چند (۲۰۰۳) زبان نامانہ او مسخت اے داوڑ درشان کرینے ”زبان تصورات و جذبات کی ترسیل کی ایک صوتی کوڈ ہے“^(۱)

دا ہیئت ہم پک اے کہ زبان تینا جونے یا ہائی اے ساڑی تخنگ کن نوشت نا آہری او بیوس متنے بلکہ زبان ناپاننگ نادروشم زبان نا نوشتہ نادروشم باز زیاتے۔ براہوئی ہم اینو نوشت آن زیات پاننگ نا اسہ پوروزبان اسے۔ داڑے پوکار نا مسخت داوڑے کہ اینو براہوئی ٹی ہیئت او گپ کننگ ٹی داخس و نیل او گھڑتی اف اخس کہ دانا نوشتی دروشم ٹی ساڑی اے۔ براہوئی نا نوشتی دروشم یا املا ناو نیل آتا کلان بھلا سبب دادے کہ دانا تینا چند نا لکوڑ متنے۔ ایلو دا کہ براہوئی نا الم او سرجم تواریٹی پرخ او چاہنداری نہ منگ نابلا سبب ہم ہندادے کہ اینو اگہ براہوئی نا تواری آتے جتان نوشتہ کننگے تو او ٹی چار الم تواری آتا دروشم نوشتہ مفک۔^(۲)

ولد اہم مسکوئی گیر دو نیم سد سال آن براہوئی زبان نوشتی دروشم اٹ بنگ کہ عربی (زیرو زبر والا)‘ رومن (انگریزی)‘ عربی (اردو یا نستعلیق والا)‘ او برو لکوا (۲۰۰۸) (پوسکنا براہوئی رومن

لکوٹ) ناگڈرینسہ تینا پاروکا تا مسخت آتا کو الخوائی اے کرینے۔ داہم مننگ کیک کہ آخت اٹ براہوئی تینا خواست آتا پور واری کن تینا جندی او لکوٹ اس موناہتے۔

براہوئی ناپاننگ او نوشتہ ناداکسرتی ناخواند غاک براہوئی ناڈی اے ودیفینو ہندن خواند غاک براہوئی نادروشم اے بدل کرسہ اوٹی ایلو زبان نالوز آتے او ارکننگ ناسب مسونو۔

مسکوئی کاریم تاجاچ داسرہال آبراہوئی ٹی بیسوی سدی آن کاریم نابنانا درک ملک۔ گڑاس مست تو گڑاس بیست یکیکو سدی ٹی داسرہال آک کاریم مسونے۔ اخس کہ کاریمک مونا بسونو او تینٹی براہوئی کن ایلو زبان تا تو رتا دروشم آتے دیہنڑو یا وام ہلنگانے۔ اشیر عبد القادر شاہوانی (۱۹۹۴) تینا اسہ نوشتہ اسے ٹی براہوئی تو رتے درشان کروکار د ”براہوئی قاعدہ“ یا براہوئی ہیل مننگ نابابت نوشتہ ک آ کتاب اک ہرافک نوزد میکو سدی ناگڈ سر آن بیستیکو سدی اسکان نوشتہ مروکا جہی او جہانی نوشتہ کار آتا زکرے کیک اشیر نازداٹ، بلوچستان آکوزہ کنگ آن گڈ انگریز آک ۱۸۴۰ ٹی تینا کما داری خواست آتا پور واری کن بلوچستان نازبانک براہوئی، بلوچی او ایلو تے ہیل کریر ہندارد اٹ مولوی اللہ بخش زہری (۱۸۷۷) پیٹڈ بک آف دی براہوئی لیکنوچ، براہوئی سپاہی تاکمک اٹ کیپٹن نکلسن (۱۸۷۷) براہوئی ریڈر، پادری ٹی جے ایل میسر (۱۹۰۷، ۱۸۸۵) ناکتاب، براہوئی گرائمر او ڈکشنری، او ”اے براہوئی ریڈنگ بک“ مولوی ابوتراب (۱۸۹۳) نا ”نقد ذہانت“ داکان بیدس بگ و تھرا ایف (۱۹۰۲) ’اے گائیڈ ٹو دی سٹڈی آف براہوئی‘ دیوان جمیعت رائے (۱۹۰۷) ناکتاب، نوٹس آن دی سٹڈی آف براہوئی لیکنوچ، مکتبہ درخانی نا عالم مولانا عمر دین پوری (۱۹۳۳) نا ”قاعدہ براہوئی“ درخانی مدرسہ نا ایلو عالم مولوی عبد الغفور درخانی (۱۹۵۸) نا ”قاعدہ براہوئی“ نور محمد پروانہ (۱۹۶۱) نا ’براہوئی قاعدہ‘ غلام محمد شاہوانی ایماندار نا کہنگ آن پد براہوئی اکیڈمی (۱۹۶۷) او ناکتاب، بولی جا“ اے شینک کیک۔ ہندا سال آغا نصیر خان احمد زئی (۱۹۶۷) نا ’بلوچی‘ براہوئی گرائمر“ پیر محمد زیرانی (۱۹۷۱) ”براہوئی اردو آسان گرائمر“ پاکستانی فوجی تے براہوئی ہیل مننگ کن عبد الصمد شاہین (۱۹۷۸) نا ”ہیل بلد“ نا پن اٹ کتاب شینک مسور۔^(۳)

بڑز کو کتاب آگ بیرہ براہوئی زبان آن بلد منگ کن مسونو دافتنیٹی زبان چاہنداری نابابت
اٹ براہوئی توار تاخیالدار یی املانا نابابت اٹ لسانی خواست آتا پور واری خنگ اک۔ اتیکہ داهمو دورے
کہ اسہ کنڈان عربی مذہبی زبان نابابت اٹ جہی آ زبان تے ہر پڑ آگواچی کیک عربی توار او توار تادروشم
ہند گیر آن براہوئی زبان تون تہد مریرہ داینو اسکان براہوئی نا امل او لکوڑ اے بے شون کنگ ناسب
مسونو۔ ہندن بڑز کو کتاب آتینی گیشتری براہوئی نا توار او دافتا دروشم آگ نوشتہ افس ہر ادا گڑا اے
در شان کیک کہ نوشتوک آگ تینٹ داسرہال اے سرپند منتو۔ بیرہ براہوئی نالوز پڑ او ہڑ دے غرڑی
برو کا گڑا تا پن تے اردو، انگریزی او بلوچی ٹی بدل کریو براہوئی تون او اورا۔

براہوئی ادبی سوسائٹی یکم اپریل ۱۹۸۸ ٹی کوئٹہ پریس کلب ٹی کل پاکستان براہوئی ادبی
مذاکرہ (کانفرنس) نابنائی، براہوئی لکھوڑ کمیٹی نا پن اٹ براہوئی توار او املانا آب کن کمیٹی اس جوڑ
کننگ^(۴) نور محمد پروانہ نا براہوئی قاعدہ نور محمد پروانہ پندرہاڑی (۱۹۶۱) براہوئی نا توار آتے اردو توار آتا
بابت اٹ اردو، عربی او ایلو زبان تیان جتا کرسہ بیست ہفت ۲ نوشتہ کرینے ہر افتنیٹی بیرہ اسہ الم او
بیست شش سرجم توارو۔ پروانہ نا براہوئی توارک داوڑو۔ اب پت ٹ ج ج ح خ دڈر ز ژ ش ش غ
ف ک گ ل (ایلو لام) ل م ن وی^(۵) پروانہ نا بڑز کور دٹی عربی نا توار ”ح“ ہم او ارے ولے ہندانا مٹ
براہوئی توار ”ہ“ اف۔ داکان بیدس او عربی ناچار وڑ نا توار ہراقک جاگہ اس ہشت او جاگہ اس دہ منگو
دافنے مسلمان منگ نابستار اٹ قرآن خوانگ ناخاتراوار کیک۔

ب۔ ا۔ ض ط ذ

۲۔ ع

۳۔ ث ص

۴۔ ق^(۶)

ج۔ داڑے پروانہ اسہ وار ولد اعرابی ناتوار ”ط“ اے گیرام کیک۔ ہندن ہر اتم اور براہوئی توار تے نوشتہ کیک تو او فتاشیف آن عربی کن دہ توار نوشتہ کیک۔ فرافٹیٹی ”ح“ ہم اوارے۔ اوکان مست ”ح“ اے براہوئی توار اس سرپند مریک۔ اودا توار ’ح‘ مونی براہوئی توار نابابت اٹ ہر جاگہ ملک۔
د۔ پروانہ، براہوئی الم توار آتے جتا کنگ او نوشتہ نامتا خلکنے ولے اوہو تم است ایکیم مریک ہر اتم اودے اردوئی الم توار آتیکن ہچو درو شم اس دو بلفک۔

مچول، معروف، پروانہ، ہراڑے عربی توار آتے جتا تو کیک ولے گرانمر اے عربی ناوڑ پھر مریک ہنداسب اے کہ اور براہوئی ناچار الم توار اے مچول او معروف ناپن اٹ سرپند مریک۔ پروانہ براہوئی الم توار (او۔ سور۔ اور) اے وا مچول پارینے۔ اوپانک کہ اردوئی داڑکن درو شم الو تو براہوئی ٹی جوڑ کتون تہ کہ ٹانینگ ٹی ڈکیائی مریک۔ مستی اور براہوئی نا یلو الم آتوار (او۔ کوس۔ پوز) اے وا معروف پانک براہوئی الم توار (اے۔ ایلودے) اے، ’ے‘ مچول اور براہوئی الم توار (ای۔ ایڑ، ایلیم) اے، ’ی‘ معروف، پانک۔ اودادے ہندادرو شم، ’ی‘ نا نوشتہ کیک۔ نور محمد پروانہ نا قاعدہ نابیرہ دا توار آتا بشخ کنگ آمنہ ہیئت مس کہ اخس توار پارینے۔ اونا قاعدہ نارد، وڑوڈول لوز، توار، فوٹو تیاچ ہیئت کنگ المی سرپند مفرہ۔ براہوئی لکھوڑ کمیٹی براہوئی لکھوڑ کمیٹی نابراہوئی زبان، توار تازی اڈتروکا جتا دیوان تا ہوال آتے ڈاکٹر رزاق صابر (۱۹۹۸) براہوئی لکھوڑ ناپنٹ کتاب ٹی سوگو کرینے۔ ہراٹی براہوئی سرجم توار آتے بیست او شش (۲۶) نوشتہ کیک۔

۱۔ بندشی توار۔ (ب پ ت ٹ د ڈک گ)

۲۔ صغری توار۔ (ج چ)

۳۔ پھنادی توار۔ (ل، ایلولام)

۴۔ لڑو کا توار۔ (رڑ)

۵۔ غیر مصم صغری توار۔ (ف س زھ ش خ ژ)

ڈاکٹر رزاق صابر عربی نادانہ توار (ش ح ذ ص ض ط ظ ع ق) نابابت لسانی دلیل ترسہ دافتے
 یلہ کیک کہ دافک براہوئی نائینا ہچو لوز اسے ٹی بفسہ دافتے براہوئی توار آتون نوشتہ کنگک جو ان اف۔^(۸)
 ڈاکٹر صابر براہوئی توار آتین بیدس پانزدہ ہائیہ توار ہم دارد ٹی اور کیک۔ ایلو صابر ہم پروانہ آن بار
 براہوئی نا توار ایلوئی (س۔ گرانز) اے نوشتہ کنگک۔ ڈاکٹر صابر اولیکو براہوئی نا لم توار آتے جتا نوشتہ
 کر سہ ہشت الم توار آتے در شان کیک۔ او براہوئی کن ارا (۲) ٹد الم (diphthong) نوشتہ کرینو۔
 ابہن توبراہوئی نامسہ ٹد الم توار۔ براہوئی قاعدہ (اولیکو کتاب کچی کن) براہوئی توار او وقتا دروشم آ
 نوشتہ مرمو کا گڈو کو کتاب ”براہوئی قاعدہ“ اولیکو کتاب کچی کن (۲۰۱۷) ٹی لئی زبان تیٹی خوانگ سرکار
 پروگرام نابابت اٹمونابریک۔ ہرا ٹیکنیکل ردی اولسانی علاقائی کست آن شیوک ارے۔ ولے داڑے ننا
 مسخت اوگپ آتا در شانی اف بلکہ براہوئی توار اولمانا در شانی اے۔ ہرا ٹکن دا کتاب ٹی براہوئی نامیست
 نو (۲۹) توار نوشتہ او ہرا فنیٹی پنچ الم او بیست چار سرجم توارو^(۹)۔ ہندن دا کتاب ٹی ہم پروانہ نا قاعدہ
 آنبار ”ء“ اے جتا او توار اس خیال کنگک۔ ہندن عربی نا توار اے ہم چناتا ہیل کن نوشتہ کنگک
 ہندن پانزدہ ہائیہ توار آتے ہم اوار کنگک۔

براہوئی املانا آجبت براہوئی املانا درو ہراوڑے یاپگہ امر مرو؟ دارداٹ ہبلٹ نا پانگ استا
 بریک کہ ”ایلو گڑا تیان بار زبان نابنا او گڈ سرے سرپند منگ باز کبین اے ہندا دے کہ زبان اسے نا
 نیامیکو دروشم او منزل آتا پٹ پول او خوانگ آن کاریم ہلنگ اک“^(۱۰) براہوئی زبان نادا بے کد ری او
 بے شونی آن دادر شان مریک کہ براہوئی ہم ”اسکیمو“ زبان تیان بارے۔ اسکیمو زبان پارو کا بندغ آتا
 دے ونن روزگار او کنگک نا گڑا تادوئی ٹی تیر مریک او فتا ڈیہ ٹی کشت کشار باز کبین اے اوفتے دا خس
 وخت دو بلف کہ او فک ادب، شاعری، زبان یا بود میر شتی گڑا تیا غور کیر۔ مسخت دا کہ براہوئی پارو کا
 ہم سخت او کبین دے گدر یفسنو کہ او فقا ر جو زبان او ادب آمتنے یا اوفتے وخت ر سینگتے؟ دا اسہ جتا او سوچ

اسے۔ دابابت‘ کے ایم۔ ایپ ناپانگ داوڑے ”زبان اسے نامسکوئی گیر ناخوانگ اوپٹنگ اونا ساڑی آ دروشم ناخوانگ اوپٹنگ ٹی تنحو کے“^(۱۱)

براہوئی زبان ناملا اونوشت ناوٹیل آتا ایسری او آخت کن شیکو چار (سنی ۲۰۱۳) ٹک آتا امنائی آن اسے کچ اس سوگو مریک۔

۱۔ پانگ اونوشتہ نازبان ٹی اسٹی زبان اس ہموخت آختی مریک کہ اونا پانگ نادروشم اونوشتہ کننگ نادروشم اسٹ مرے۔ انٹس کہ خلکت ہیئت کیک اوقتا ہیئت آتا دروشم اگہ ہندن آن ہندن نوشتہ مس تو زبان اسے ٹی املا ناوٹیل ہشتاد نا کچ ایسر مریک۔ دنکہ براہوئی ٹی پانگ اونوشتہ نازبانک جتا او پانگ نادروشم نوشتی دروشم ماد سد بخ محمد صدیق مسخت مقصد

۲۔ اسے توار ناسہ دروشم براہوئی املا نا بے شوئی نار ٹمیکو سبب دادے کہ براہوئی ناباز آلم توار آتا اسٹ آن چار اسکان دروشم ساڑی او۔ اتیکہ عربی نادروشمک براہوئی نا توار تے درشان کننگ آن الم توارک باز دروشمی او۔

براہوئی توار دروشم لوزاک

۱۱ (الف) امب

’ز برخن

’ہمزہ نس

’ہ سلہ

آ (الف مد آ) آلم

۱ (الف) شام

ای ی ایڑ، سلیس

ی ملی

۳۔ براہوئی الم توار آتا در شانی او نوشت داوخت اسکیان براہوئی المایا نوشت ناو نیل آتا اسہ بلا سبب ہند اے کہ براہوئی ناہشت انگالم توارک نوشت ٹی در شان مفسہ ولے پانگ ٹی بریرہ۔ (ا، ا، ای، او، او، اے) داوخت اسکان براہوئی کل الم توار آتا جتا در شانی او دروشم پانگ آں بار نوشتہ ٹی مفک ہمو وخت اسکان الماناو نیل آک ساڑی مرد۔

۴۔ براہوئی ٹی نوشت اوخوان

چار میکو سبب ہر اناسیالی زبان او اونا توار تون اف بلکہ زبان ناراجی بستار تون تفو کے۔ ہمو وخت اسکان براہوئی زبان ٹی نوشت اوخوان نابناو لیکو کڑ دانک (جماعت) آن تایو نیور سٹی اسکان مرے۔ گڑا براہوئی زبان ناتالانی ناکسک ملنگور۔ ہندن ۱۹۹۲ مرے یا ۲۰۱۴ ہراٹی بلوچستان سرکار جہی آ زبان، براہوئی، بلوچی او اوغانی ٹی پرائمری آن اسہ اسہ چاہنداری کتاب نادروشم اٹ درستی راستی کرفنگ۔ ولے ہمو وڑو کھیا دو بتو۔

کھیا (Conclusion)

براہوئی الما ہر اہفت سد سال آن اسہ وڑناو نیل ٹی آختہ اے، براہوئی زبان اے او نا آہٹ انگا دروشم اے تنگ او براہوئی توار آتے کل کن امنا کرفنگ دن تو باز ڈکھیا او کبین او کاریم اسے، ولے اٹ مٹ پین تا لکھوڑ یا مذہب نا آسرا اٹ براہوئی المایا لکھوڑے بے شون کنگ نابلدی ناڈس اے۔ ارٹیکو لسانی او نظریاتی تاڑواڑی او اختلاف آتیاں داکنڈار جو منگ اف۔ کاریم کروکا ادارہ غاک ناکس آ بندرغ آتا دیتیٹی او ہر افک کاریم نانیت اٹ نہ بلکہ جتا او سوچ اسے ناکو الخواہی اے کیرہ۔ براہوئی نا الما او توار آتا شیخ پانٹ نا خلکت اٹ تالان کنگ ناباز آکسرک ملوکو۔ آگہ دازبان نوشت خوان نازبان مریک، میڈیا نازبان مریک، دائی آبی او اخبار اور سالہ شینک مریک، ہندن اسکول آتیبی سائنس ناکل کتاب آک براہوئی ٹی بدل مریرہ تو دروشینک ناخواست آک مونا بریرہ۔ مسخت کہ داردنا کاریمک اسہ ایلو تون

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

گنڈوکو۔ ہندن براہوئی لینگویج بورڈ نامنتواری کی براہوئی ناتوار آتے پک کرفے ہرانا رداٹ داوخت
اسکان براہوئی ناکل توارک سی اوپنج اوہراقتیٹی بیست اوہفت سرجم اوہشت الم توارناپن اٹ چاہنگرہ۔

شوندات

۱. گیان چند، ”عام لسانیات“، نئی دہلی، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، ۲۰۰۳ء، ص ۶۴۱
۲. سنی، لیاقت، براہوئی املا اور رسم الخط“ تحقیقی مقالہ (غیر مطبوعہ)، دوسرا براہوئی عالمی کانفرنس، اسلام آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، ۲۰۱۴
۳. اشیر، عبدالقادر ”براہوئی خود سیکھیے“، کوئٹہ، تھرڈ ورلڈ پبلی کیشنز، ۱۹۹۴ء، ص ۱۳-۱۵
۴. صابر، رزاق، ”براہوئی لکھوڑ“، کوئٹہ، براہوئی ادبی سوسائٹی، ۱۹۹۸ء، ص ۳۰-۳۱
۵. پروانہ، نور محمد ”براہوئی قاعدہ“، کوئٹہ، براہوئی ادبی بورڈ، ۱۹۶۱ء، ص ۷
۶. ایضاً، ص ۶
۷. صابر، رزاق، ”براہوئی لکھوڑ“، کوئٹہ، براہوئی ادبی سوسائٹی، ۱۹۹۸ء، ص ۱۳
۸. ایضاً، ص ۱۳
۹. براہوئی قاعدہ، اولیو کتاب کچی کن“، کوئٹہ، بلوچستان ٹیکسٹ بک بورڈ، ۲۰۱۷ء، ص ۵۷
۱۰. گیان چند، ”عام لسانیات“، نئی دہلی، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، ۲۰۰۳ء، ص ۸۸۲
۱۱. ایضاً، ص ۸۸۴

حامد علی بلوچ، چیئر مین شعبہ بلوچی، جامعہ بلوچستان، کوئٹہ
محمد شریف میر، لیکچرار، آئی بی ایل سی، یونیورسٹی آف تربت

سید ناول "نازک" ء ازمی ء شرگداری وانشت

Abstract: Syed Zahoor Shah Hashmi was the first literary personality who introduced the first Balochi novel 'Nazuk' in the Balochi literature. This novel was firstly published in 1976, before a couple of years of his death. This novel encircles the life of a woman named as 'Nazuk', who according to the novel is a modest and honest woman, but unluckily loses her each husband after the marriage. She marries four men simultaneously, but none of them survives more than two or four years.

Finally, she decides to give up more marriages to men. This Novel also illustrates the Coastal life of Makran, the cunning character of 'Gazabek' who seduces the women for his lustful intentions and the misbehavior of Nazuk's family with her.

بلوچی لہزانک ء گدار ء بابت ء بحث ء تران کنگ بیت انت گدار ء سند کسان انت ء اے
تہرانگ ء بلوچی لہزانک ء پڑ ء کوہن نہ انت، پدا دومی جبرائش انت کہ اے تہر ء بلوچی لہزانک وتی
بنداتی بیست ء شش سالانی نیام ء سک کم دیروئی کرنگ۔ ہاں البت ء سال ۲۰۰۲ ء پد بلوچی لہزانک ء
گدار نبشتہ کنگ ء گام ترند بوتنگ انت کہ اے ردا منیر احمد بادی ء بازیں گدار ء چاپ ء شنگ بیت انت ء
ہے رنگ ء غنی پرواز ء ہم اے نیمگ ء دلگوشی دات۔

دگنیاء لہزانکانی دودانت کہ ہمک تہر ء بنداتی یا اولی ساچشت ء رلہچہر شمشنگ نہ بیت انت ء
مدام آئی ء سراگپ ء تران ء ہواری ء آئی ء راپوکاری ء نگدی لیکہانی رداچارگ ء بزانت ء معنی دینگ ء جہد
ء کوششت کنگ بیت انت۔ ہے ردا بلوچی لہزانک ء گدار ء بابت ء گپ ء تران کنگ بیت انت، گدار سید ہاشمی

اولی نبشتہ کار انت کہ آاے نیمگ ء و لگوش دنت ء نازک ء نبشتہ کنت کہ آج ہمیشی ء بلوچی لبر انک ء گدار ء بنداتی بیت انت۔

نازک ء نبشتہ کنگ ء لیکہ یا خیال سید ہاشمی ء راجون کنیت؟ اے بابت ء آوت نبشتہ کنت:
 "کہ ماں" رما مبار" ء یکے "نازک" ات۔ اے بیست (۲۰) تاکدی آزمانک یا
 داستانے ات کہ سال ۱۹۵۸ یا ۱۹۵۹ ء نبشتہ ات ء نوں ۱۹۶۹ ات۔ چہ ۱۰ سال ء
 دراجیں مدت ء رند کہ من پد ء یک چٹے چارات گوش ء زاناں دل ء یک نوکیں
 دوستی یے پہ ایٹی چست بوت ء لوٹ اتوں کہ کمیں ایٹی ء دراج تر ء مسٹر بکناں" (۱)

سید ء ہمے گپ ء گالاں چہ وت پد رانت کہ سید ء اے نبشتہ ء رابنداتی حساب ء گدار ء دروشم ء
 نبشتہ نہ کرتگ ء آئی ء دل ء نہ بوتگ کہ اے ناوے، البت آئی ء ہمے نبشتہ کرتگیں رداں چہ اے جبر پد ر
 انت کہ آئی ء نبشتہ کنگ ء پد اے نبشتہ ء ر ایک آزمائے یا داستانے لیکنگ ء مزینیں و ہدے ء پد آئی ء کہ
 اے نبشتہ ء رادوار ء چارنگ گدا آئی ء دل ء تھاہے نبشتہ ء ر مسٹر ء دراج تر کنگ ء ہلاں باہند کرتگ۔ سید ء
 جند ء دانکاں چہ اے جبر پد رانت کہ آئی ء اے نبشتہ سال ۱۹۵۸/۱۹۵۹ ء نبشتہ کرتگ۔ دومی ہبرایش
 انت کہ ہمے دور ء باریاں سید ہاشمی ء رادگہ ہم بازیں کارے دست ء بوتگ ء بوت کنت کہ آئی ء ہمے کارانی
 سبب ء "نازک" ء راسر جم کرت نہ کرتگ یا "نازک" ء رادل ء تب ء نبشتہ کرت نہ کرتگ۔ چوش کہ آ
 نامداریں شاعر ظفر علی ظفر ء گوں یک گند ء مندے ء گوشت کہ

"منی لچھانی چاری دپتر" سچکائیں سسا" ماں چاپار ء انت۔ گدار "نازک" کاتب ء گون
 انت کہ چھاگ ء جریگ انت۔ "سید نمدی" منی نمدیانی بنگی تاکبند ہم پہ چھاپ ء
 جریگ انت۔ "سید گنج" بزانت بلد (ڈکشنری) کہ بازیں سالے بیت کہ گوں ایٹی ء
 گلا نٹاں ایٹی ء بنگی بہر جریگ انت ء آدگہ بہر آں جریگ کنگ ء یاں۔ بلوچی
 دلدوستیں لپہ کاری "popular Poetry of the Baloches" کہ دیر انت من
 بلوچی سیاہگ ء ترینگ آئی ء چارگ ء الکاپ کنگ ء یاں۔ سستگیں دستونک پہ نوکیں
 چھاپے ء جریگ کنگ ء یاں کہ نوں بازیں چیزے آئی ء تہ ء گیشن کنگ بوتگ کہ چہ اول

ء دو ہنچک بیت۔ ”شہلچہ کار“ ملا فاضل ء باروا کتابے نبیگ ء یاں۔ ذردشتیانی
پاکوانگی ”اوستا“ ء بلوچی ء کنگ ء یاں۔ ”چکاس“ ء نام ء یک چشاکئی کتابے سرجم کنگ ء
یاں۔ پے ماہتاک ”ناکار“ ء شنگ کنگ ء پے آئی ء تیاری ء چن ء لائچ ء یاں۔ ابید چہ ایشاں
دگہ بازیں نیم بندگیں کار دست ء انت“ (۲)

ایشی ء چہ اندازگ بیت کہ سید ہاشمی ء راکلیں و ہد ء بازیں کارے دست ء بوتگ۔ آئی ء گدار
”نازک“ ء دہ سال ء کپک ء بوت کنت یک نیونے ہے بوت ء کہ آئی ء رابازیں کار کیں و ہد ء دست ء
بوتگ انت۔ و ہدے آئی ء دوار ء اے نبشتہ ء رادیستگ داں آئی ء دل ء ایشی ء راکلیں کنگ ء مستر کنگ ء
اومان ء باہند کرنگ۔ اے بابت ء آوت ”نازک“ ء پیش گال ء نبشتہ کنت کہ۔

”ندوں دست ء ات ء ایشی ء در ء بھر ء بھر گاں ردوم زیر اں کت۔ رند ء کہ پھک
نبیسوں کرت چاراں دانکہ جھدوں بے مزہ انت۔ دل ء ماں بلوچی ندکاری ء نوکیں کتہ
کاری یے ء اومان کرنگ ات کہ وتی من ء پے آپرے سر بوتگ ات۔ بلے ”وتی
من“ گوں ”وش متی“ ء گینے ترسیادی کنت ء بن ”جھان“ ء ”من“ انت“ (۳)

چہ اے جبر ء وت پدر انت کہ سید ء رند ء ایشی ء تہا بازیں گیشی آوترنگ ء وتی حساب ء ہے نبشتہ
ء راکدار ء رنگ ء دروشم دنیگ ء جھد کرنگ، البت سید ء وتی واہگ ء پیلہ کنگ ء پے وتی دور ء باریگ ء ایندگہ
لبز انکی سنگتاں گوں سلاہ کرنگ کہ آہے نبشتہ بزاں ”نازک“ ء بچار انت کہ آداستانے یاناوے۔ ہے
بابت ء آنبشتہ کنت کہ

”چہ سالے کپے ء رند دہئی ء ماں بے وتانی ہندر گس ء تھنکی بادگیر ء پیش کا پر ء چیر ء گوں کریم
دشتی ء ہمزان اتاں کہ ”نازک“ ء ترانگ ء کپتاں، آوت ء کریم ء دیم ء ایروں کرت۔ اے
”نازک“ انت! ”نازک“ کریم پے بی سائی شھر بند ء نیگ ء چارگ ء لگ ات۔ من آترانگ ء
گیتک کہ ایشی ء بارہ ء من گوں آئی ء گپ جگ ات، ----- کریم! چہ درستاں
ساری من ء ایش بکش کہ اے چے یے؟ ناوے؟ گوں کریم ء اے پتو ء منی ہما ”وتی من“
بزاں انچوش کہ من ”وتی من“ ء اے ”گدارے“ (ناوے) کرنگ ات ء کریم اے رد ء
جوانیں زانکاری یے واجہ انت“ (۴)

”نازک“ اولیٰ رندء سال ۱۹۷۶ء چاپ ء شنگ بوٹنگ ء ایشی ء راندکار چاپ ء شنگار کراچی ء چاپ ء شنگ کرتگ۔ اے بلوچی لبرزانک ء اولیٰ گدار انت کہ آتاں انوں دوزبانانی تہا چاپ ء شنگ بوٹنگ کہ آزابانانی تہا اردو ء فارسی ہوار انت، اردو ء ایشی ء راغوث بخش صابر ء ”نازک“ ء نام ء رجانک کرتگ ء ایشی ء راکادمی ادبیات پاکستان ء سال ۱۹۹۵ء چاپ ء شنگ کرتگ، چوش کہ ادبیات پاکستان ء ذراہیں زبانی اولیٰ گداراں اردو ء رجانک کنگ ء واہگ دار بوٹنگ۔ ہمے اردو رجانک ء بابت ء اردو ء نامداریں شاعر افتخار عارف کتاب ء بنداتی دائکانی تہا نمبشتہ کنت کہ

”اکادمی ادبیات پاکستان نے اس سے پہلے شمس العلماء مرزا قلیچ بیگ کے سندھی ناول ”زینت“ میران بخش منہاس کے پنجابی ناول ”جٹ دی کرتوت“ صاحبزادہ محمد ادریس کے پشتون ناول ”پیغلہ“ ظفر لاشاری کا سرانگی ناول ”نازو“ کے تراجم پیش کر چکی ہے جسے بہت سراہا گیا ہے۔ امید کی جاتی ہے کہ بلوچی زبان کی اس اولین ناول کے اردو ترجمے ”نازک“ کو بھی پزیرائی حاصل ہوگی“ (۵)

”نازک“ ء رجانک فارسی ء عبدالواحد برہانی ء کرتگ کہ اے پہ نازک ء مزنیں شان ء شرپ ء جبرے کہ اولیٰ گدار انت کہ فارسی ء رجانک بوٹنگ، نازک ء ارزشت ء اے جبر ہم پد ر کنت کہ اے دو ملک ء قومی زباناں چاپ ء شنگ بوٹنگ چوش کہ اردو پاکستان ء قومی زبان انت ء فارسی ایران ء قومی زبان انت۔

”نازک“ ء نام ء گچین کنگ پہ ناول ء وت اے پد ر کنت کہ ناول ء مستریں کارست ہمیش انت۔ اے رنگیں ”ڈائریکٹ ٹائٹل“ وانوک ء دگلوش ء زیات وتی نیمگ ء گور کنت، چوش کہ ٹالسٹائی ء نامداریں گدار ”ایناکاریننا“، ”وار اینڈ پیس“ اے رنگیں نام پہ وانوک ء باز دگلوش گور کنوک ہاں ء چہ اے رنگیں ”ٹائٹلٹاں“ گدار ء کتہ ء بابت ہم وانوک ء راکمیں سرپدی است انت۔ بلوچی لبرزانک ء اے رنگیں دگہ ہم ٹائٹل پہ ناولاں گچین کنگ بوٹنگ انت، چوش کہ منیر احمد بادینی ء ”بہشت ء دوزہ ء دگہ بازیئے۔ بنگپ ء حساب ء اگاں گپ ء تران کنگ ببیت انت گڈانا زک۔ بنگپی حساب ء یک سوب مندیں گدارے زانگ ببیت انت کہ گدار ء مستریں کارست نازک انت ء آتیاب دپ ء نندو کیں زاکارے۔ ہمے گدار ء ذراہیں

سر؎ پر گوں نازک ء آئی ء زند ء بندوک انت۔ گدار ء سرجمی ء وانگ ء چہ وانوک نازک ء شمو شکار نہ بیت
انت ء ناں دگہ کارستے نازک ء چہ برز ء بالا روت انت ء آئی ء کار ء کرداں چیر ترینیت۔
نازک ء بنگپ ء بابت ء تران کنان ء ڈاکٹر عبدالصبور بلوچ نمبشتہ کنت کہ

”نازک تیاں دپی زند ء عکسے کہ اے بازیں کسان کسانیں قصہ بانی ناسر جمیں سر جے ء سر
بوٹگ، ایشرا، بجاہی حیاں، باچکار ء کارست و است بلے یک، بجاہی حیاں لے نیست ء نمیک
نازک ء گز ایک ء کردارانی وڈادگہ کردارے است کہ آسر جمیں بالادے بزوریت“ (۱)

دگہ جاسے آنازک ء بابت ء تران کنان ء نمبشتہ کنت کہ

”اے ناول ء تھیم بندات ء تاں آسر اسہ قسمیں جاوراں گوں ہمگر نچ انت، اڈلی: نازک
، آئی ء آروس، آئی ء سراا تلگس ء وڈی بوٹگیں جاور، ”مرد کش“ ء بگرتاں اومر ء گوں
مالانی سر ء گر ء کش بوٹگ، دومی: ہند ء کماش ء مستر ء اسپیت پوشانی چیر ء اندیکی ء دیم
دراکنگ، سیمی: چوششی در ء پیر مرد ء، چوسپوری ء، چوگنجک ء، چومیآ ء چوقاضی ء یاچو
زرک ء کسان کسانیں کردارانی رنگ ء“ (۲)

بنگی حساب ء اگاں بچارے نازک ء دگہ بتارے ایش انت کہ سید ء بلوچی گدار ء پڑ ء اولی رند
ء زال بولی زند ء رابن گپ جوڑ کرتگ ء آہم تیاں دپی ء بلوچ راج ء زند ء گوں ہمگر نچ انت۔ بزاں کہ سید
باشمی کہ وت تیاں دپی مرد ء ء آتیاں دپی زال بولانی زند ء گوں جوانی ء شری ء زانت۔ دگہ جبرے ایش
انت کہ سید ء کرا دگہ ہم بازیں بنگپ بوٹگ انت، بلے آئی ء راجیں آدمانی زند ء آہانی زند جاوراں ہنچو
لاچار کرتگ کہ آئی آہانی زند جاورانی نیمگ ء دگلوش داتگ ء ہمیشی ء راکدار ”نازک ء بنگپ ایر کرتگ۔

دگہ جبرے ایش انت کہ نازک ء کارست ء راسید باشمی ء نمیران کرتگ کہ آچون ء کجام کجام
جاوراں چہ گوزان ء وتی عزت ء پاکدامنی ء پلگاریت۔ نازک بنگپ حساب ء باز محکم انت بلے آئی ء تہا بازیں
جاہاں تکلیکی نزوری گندگ ء کایت۔ غنی پرواز نازک ء بنگپ ء بابت ء تران کنان ء نمبشتہ کنت کہ۔

”نازک ۱۹ در ء ۱۵۸ تاکدیمانی یک لکیں گدارے کہ روچ ء ہم وانگ بیت انت، اے
گواور یادگہ ہے ہمے ڈولیں کسانیں لگی بندن ء آئی ء تیاں ء زر ء پشدر ء ماں ہمے ڈولیں

دگرے کارمرزے بکنت گڈاگیگانے بیت،۔۔۔۔۔، وہدے کہ تکنیک ء دگر ہم

کارمر دکت کنت ء پریشی ء آئی ء ازم ء سراج اثر ء نہ کپیت انت“ (۱۱)

وہدیکہ تکنیک ء بابت ء ڈاکٹر عبدالصبور بلوچ نبشتہ کنت کہ ”تکنیک ناول نویسی ء ہمارا ہند ء را گوش انت کہ

چہ آئی ء کمک ء ناول نویس وتی بنگپ ء دیم ء کاریت“ (۱۲)

ہے بحث ء تران ء رادیم ء بران ء محمد افتخار شفیع تکنیک ء راگیسن ء گیوار کنان ء نبشتہ کنت کہ

”ہمک ساساچ ء تہا نبشتہ کار وتی بنگپ ء رادیم ء آرگ ء پہ ہمارا ہند ء را کہ کارمرز کنت، آتکنیک گنگ

بیت انت“ (۱۳)

نازک چوش کہ بیانیہ ء رنگ ء دروشم ء وتی کسہ ء دیم ء بارت، بیانیہ تکنیک ء بابت ء بحث ء تران

کنان ء پروفیسر غنی پرواز نبشتہ کنت کہ ”چو ایند کہ تکنیکی درگت ء بیانیہ تکنیک ء تہا ڈنی دنیا ء جیٹھ ء

جبالانی عکس گیشتر کنگ بیت انت ء وتی ذہن ء پگر ء مار گانی عکاسی کتر کنگ بیت انت ء گیشتر چیز زاہر ء پدر

کنگ بنت“ (۱۴)

سید ہاشمی ء نازک ء تہا ہم بیانیہ ء رپک ء راہان ء کارمرز کر تگ، چوش کہ نازک ء کسہ ء چہ وت پدر

انت، البت نازک ء تہا بازیں جاگہاں گپ ء رپی یا مکالماتی رنگ ہم گندگ ء کئیت انت۔

”چہ تیاب ء کمیں برزماں سہریں ریکاں یک کوہنیں سپری بوجیکے گڈپانی سر ء چوکلات ء

اوشنا تگ کہ اے بندن ء مردمانی گوں نیلوم ء شہشنائیں دریاء ایشانی کوہنیں ء نہ کٹوکیں

دوستی ء منینوکیں انت، کے زانت باریں چنت تھلی ء وشیانی پیسریگیں سال اے دریا

دوستاں ماں ہمے بوجیک ء گوازی تگ کہ جگموکیں زر ء برے پہ کھیب ء چو گوانزگ ء

ہندول ء چنڈی تگ بلے تاں مروچی اے پسین بچانی پیشانی ء نوشی ء کرچکے ء نہ بستگ“

(۱۵)

نازک ء تہا تکنیکی حساب ء دگہ تجربے اے گندگ ء کئیت انت کہ سید ہاشمی ء مکالماتی یا گپ ء

رپی تکنیک ء را نہ ایوک ء کارمرز کر تگ، بلکیں گوں جوانی ء کارمرز کر تگ۔

”شر! نی ترا جستے بکناں؟
 ”گوأت کجام نیگم ء کشگ ء
 انت“

”اے نی جستے کہ تو من ءے کن ءے، تووت زاناں نہ زان ءے کہ چہ کجام دیم ء کشگ ء انت؟“
 ”بچار آیک کر ء لھتیں ورنائیں جنین اوشتاگ انت“
 ”تو اڑے مردے یے چے ءے یے“
 ”پرچا! باریں تو زھر گپنگ ءے“؟ (۱۶)

برزے ٹکرے ء تہاگندگ بیت کہ سید ہاشمی انسانی تب ء حساب ء کارستان ء گپ تران پرماگ ء
 انت، بزاں کہ ہما داب ء انسان پکر کنت، ہما داب ء گپ کنت۔ مکالماتی یا گپ ء رپی تکنیک ء گران ء
 مشکل ترین کار ایش انت کہ نبشتہ کار ء را کارست ء کار ء آئی ء سر ء پر آئی حساب ء گپ ء گالان ء نبشتہ کنگی
 انت۔ پرچہ کہ وانوک ء را چشیں چیزے مارگ ء یہ مہ رسیت کہ آگول کارست ء سر ء پر آں ہم دپ مہ
 بیت انت۔ سید ہاشمی کارستانی گپ ء تران ء سک باز بلد انت ء مکالمہ ء تہاچ وڈیں نزوری ء گندگ ء نیت
 انت۔ ہے مکالماتی تکنیک ء جوانیں رنگ ء درو شم ء نازک ء سیمی در ء جوانی ء گول گندگ ء کئیت انت کہ
 سید ء سر جمیں در ء را مکالماتی رنگ ء دیم ء آؤرتگ۔
 چوش کہ ساری ء بحث ء تران کنگ بوتگ کہ نازک ء درستان مسترین کارست نازک ء جند انت ء گدار ء
 دراپیں سر ء پر ہمائی ء چپ ء چاگرد ء ترانت۔ گدار ء وانگ ء چہ پد رانت کہ نازک بندی زا کارے ء آ باز زیبا
 ء مڑاھداریں زالے۔ آئی ء راوتی لوگ، مرد، جن ء چکانی باز حیاں گور انت۔ آئی ء راوتی مرد باز دوست
 انت ء گدار ء سر ء پر آں چہ ہم اے پد رانت کہ آئی ء را آئی ء مرد سک باز دوست دار انت۔ بلے نازک ء
 گول جیڑھ ایش انت کہ قدرت ء کار گول آئی ء شر نہ انت، آہمک مرد ء کہ سور کنت آچیزے و ہد ء پد زر
 ء روت ء پد اوتر نہ کنت ء بیگواہ بیت انت۔ چوش بزاں کہ واتر نہ کنت ء ہے یہ نازک ء سک باز گران ء نہ

سگوکیں جبرے بیت انت، ہے جبر نازک ءراسک بازگم ءگڑنی ءدور دنت۔ گدار ءتوک ءاے ہم گندگ
 ءکنیت انت کہ آئی ءراچا گرد مرد کش ءنام ءبدنام کنت۔ نازک چار مرد ءگوں سور کنت کہ آہانی تھا
 میرین، جامی، میرین ءاومر ہوار انت۔ میرین، جامی ءمیرین ءبیرانی ءپد آئی ءواہگ بیت انت کہ آگوں
 دگہ ہچ کس ءنی سور مہ کنت، بلے آئی ءراچا گرد ءمہلوک ہنچو مجبور کنت کہ آئی ءاولی نام گیت اومر پہ
 آئی ءسانگ ءکاریت گڈا آئی ءرانازک ہو کنت۔ بلے آئی ءواہگ ہمیش بیت انت کہ آئی ءلوگ واجہ نی زر
 ءمہ روت یا اے بگشاں جوان تر انت کہ آئی ءروزگار گوں زر ءبندوک مہ بیت انت۔
 بلے اومر ءگوں آئی ءسانگ وانوک ءبازیں جاہاں حیران کنت، وہدے اومر ءکارست کہ کہ ءتہادیم ء
 کنیت انت گڈا آئی ءدروشم بدیں ذروشمے۔ بزاں کہ آئی ءسیادی گوں نازک ءشر نہ انت۔ وہدے آشہر
 ءکراچی ءچہ واتر کنت گڈا آنازک ءگوں مالانی سرا اڈی کنت ءآئی ءرامیر ءمعتبر آل بگرتاں کورٹ ء
 کچہریاں بارت ءسر کنت، بلے اے ندر گانی تھا نازک یک جوان، صبر کنوک، مہربان ءنیکیں جنین
 آدمے ءرنگ ءگندگ ءکنیت انت۔ آئی ءجھد انت کہ آدم اومر ءصلاح بکنت ءآہانی کیس ء
 معاملگ واجہ گز ابیک ءیا کورٹ ءکچہریاں مرواں:

”چہ جامی ءبیگواہی ءرند اومر ءپد ءواتر کنت ءملک ءاتک۔ لہتیں مردماں آتک ءاومر
 سرینت کہ نازک ءبازیں مالے رس اتک ءنازک ءپت ہم تئی ناکو بوتگ ءمردیں چک ء
 بدل ہم توئے۔ باند انت کہ مال ءبھرے ترا برسیت۔ تو بروپہ واجہ گز ابیک ءوقتی رنگ ء
 بہر ءنازک ءہم بگش کہ اگاں گوں تو سلاہ کنت گڈا شر تر انت۔ مردمانی سرینگ ءآئی ء
 واجہ گز ابیک حال دات ءپد ءچہ نازک ءجند ءہم وقتی مال ءبھرے لوٹ ات“ (۱۷)

نازک ءچوش کہ ساری ءسے مرد گپتگ ءہر سیں زر ءباہوٹ بوتگ انت ءنازک جنوزام
 بوتگ۔ اومر کہ گوں آئی ءمالانی سرا اڈیت گڈا آئی ءگپ ءتراناں چہ ہسے پڈرنہ انت کہ آاے جاوراں
 گوں اومر ءسور کنت۔ ”تو گوں من اڈکن، تو منی برات ءے من جنینے یاں۔ ہر سلاہے کہ کن ءے من
 مٹوکاں۔ پد ءدر آمدے نہ ءے۔ اگاں پہ ہر مت ءیدارے لوٹ ءے من ترا دیاں ءاگاں چیزے زر ءگٹ
 ءے ہم من پہ تئی ملک ءاوشتاگاں“ (۱۸)

یادِ دروڑاے رداں، بچارات کہ اچ آیان بچ پدّر نہ بونگ، انت کہ نازک ءاومر سور ءاوس
کن انت۔

”چہ اے جنین ءروگ ءرند نازک گوں وتی ہر سئیں چکاں پہ او مر ءوشتک ءشت، چو کہ
ہلکیگیں برات ءگوہاراں وتی دل ءزنگ اش ریتک انت کہ ہر دو میناں نی وتی گندہ کاریں دژ من بچاہ
آور تگ ات“، (۱۹)

بلے ایٹی ءچہ زیات او مر ءگپ ءتران وانوک ءرا حیران کن انت کہ وہدے آنازک ءرا
”اڈا“ تگ ءانت کہ آئی ءمول ءمر اد گوہار انت۔ پہ دروڑاے رداں، بچارات۔ ”نازک اڈا! اگاں من
تئی لوگ ءبیایاں من ءاے میتگ ءکچ ہم اٹ کن انت کہ من گوں توچتوریں نارندیں کارے کت ء
مڑاتاں ءتئی زنگ ہم جت ءتراپہ دیواناں کش ات ءپد ءتئی جند ءلوگ ءبہ ننداں ءتئی نلکن ءبور اں
، او مر ارساں گپت ءلس ءے کت“ (۲۰)

وہدے نازک ءپہ زرک کئیت کہ آگوں او مر ءساگ ءسور بکنت۔ گڈا آوتی پیرگیں سئیں
مردانی ترانگ ءکپیت ءآہان ءگیر کاریت۔ ”زا پران چہ گل ءبے تاہیر بوت ءپہ روگ ءپادانک، بلے
یک برے نازک ءے گلانش کرت ءآئی ءپیشانی یے چک ات ءگوشت ءے، اچے من روان ءچہ زرک
ءاومر ءوتی مستائی ءگراں!

نازک یک برے پد ءماہل ءپت، پیرل ءپت ءہد ءپت ءترانگ ءکپت“ (۲۱)
بلے نازک وتی ءاومر سور ءگوں دگہ یک شرطے ءبندوک کنت، پرچہ کہ آئی ءگوں آئی ء
ساری ءلوگ واجہانی درد ءیات بندوک انت ءآنہ لوٹیت کہ آئی ءاے لوگ واجہ ہم زر ءبروت ءچو
ساری ءمردانی وڈ ءگار ءبگواہ بیت انت، چاگرد ءآئی ءراساری ءمردکش ءنام ءنامدار کر تگ ات۔ ”بلے
منی ڈکھ ایش انت کہ او مر دریا ءزر ءکار ءکنت کہ من دگہ خون وتی سر ءزرت نہ کناں“ (۲۲)

گدار نازک بندات گوں آدینگ ء روج ء بیت انت کہ ہے روج ء مید زرء نہ روائت ء آہانی آجونی ء روج انت۔ سید ہے ندارگ ء راجوش دیم ء کاریت۔

”ارزنیں ریک کہ دریاء گوات ء دم اتگ ء سارت کرتگ ات، ایشانی نرگیں پشت ء نندگ چہ پمیں بوپ ء بالشتاں ہم بے ترانگ کنت کہ مردین، جنین ء چک ء چلانگ، ہر کس چہ ایشی ء وت ء بے بھر نہ کنت۔ مرچی اے پراہگ ء مردم گیشتر ترانت پرچا کہ آدینگ انت ء دوشی کس زرء نہ شنگ ء مرچی براں میدانی آزاتی ء روج بوگ“ (۲۳)

سید کہ ندارگ سازی ء کپیت گڈا آگدار ء کسہ ء بجال کنت ء وانوک ء راکسہ ء بدل ء مید، زرء چاگر دء بابت ء معلومداری پجارینگ ء بندات کنت۔ ”دریاء مردم ء کارچہ دوع در نہ انت۔ یا کہ ماہیگ کش ایت ء یا کہ ماں سپری بوجیگاں سپر جنت۔ اے گپ ء ہر کس منوک انت کہ چہ دنیا ء نامداریں ء جوان تریں کاراں یکے ہمیش انت۔ ہے سپر جنگ ء سپری بوجیگانی برکت انت کہ مرچی مردم ماہ ء سرا ایر کپتگ“ (۲۴)

ہے رنگیں ندارگ ساری ء معلومداری پجارینگ ء دگہ یک درورے ء پہ اے رداں پچار ات۔

”ماں سپری بوجیگاں سپر جنگ ء مید کتہ کار بیت، ملک پہ ملک گردیت ء ہر ملک ء آئی ء مردمانی جاوے زانکار بیت۔ ہمیشکا ایشانی تہ ء لہتیں انچیں مردم در کپیت کہ گوں ناواندگی ء انچیں گپ جن انت کہ گو شداروک بھمان ایت ء ہیران بیت“ (۲۵)

ہے رنگیں ندارگ ء دگہ جاہے وانوک ء راگندگ ء کئیت انت، وہدے زہگ تلک ء گوازی ء انت۔ سید ہے ندارگ ء دیم ء کاریت بلے رند ء ہے گوازی ء بابت ء وانوک ء راسر پد کنگ ء معلومداری دینگ ء جھد ء کنت۔ ”دریار بچ انت۔ لہتیں مردم تلک ء گوازی لیب ء انت کہ دگہ بازیں مردے آسانی تماشا ء چارگ ء ات انت، تلک گوازی باز رنگ ء لیب کنگ بیت ء باز جاگھاں بلے اے بدن ء لیبے دگہ رنگیں کہ انچوش لیب ء کنگ ء وش انت۔ ہے رنگ آئی ء ندارگ کنگ“ (۲۶)

گدارِ اولی درِ توک ء سرجمی ء ندرگ کشی کنگ بوتگ ء اولی در گدارِ درستاں چہ مستریں در
انت کہ آدوازده تاکدیمانی سرء انت۔۔ ہنچو پد ر بیت انت کہ اے در رند ء گین کنگ بوتگ چوش کہ سید
ہاشمی وت نبشته کنت کہ بندات ء نازک بیست تاکدیمانی آزمائے یا داستا نے بوتگ۔ اگاں سید ء ہے
ندرگ کشی ء راکمیں کمتر بکرتیں ء وانوک ء را معلومداری پجارینگ ء جھدمہ کرتیں بلکیں گدار زیات ء
گیشتر بر اھدار تر بوتگ ات۔

”یک گپے وایش انت کہ مید دانکہ وتی ید ء تیل دات ء آپ کت کنت، پہ آئی ء توپان نہ
انت، پد چہ بازیں روچ ء ھشک ء کوریں روگ ء ایک ء رند پیری ء پشت پیری سنگار ء پر کنگ ء اٹلگ، کہ
ھر کس چہ اے بید ء بھرگ گرگ لوٹ ایت“ (۲۷)

اگاں ہے رد آن ء در کنگ بیت انت گڈا ہے پیرا گراف ء ایشی ء چہ ساری ء پیرا گراف زیات
گوں یک دوہمی ء نزکی کن انت ء کہ تہا زیات زیبائی ء ہموگئی گندگ ء کئیت انت:

”یک شریں دمانے ء نازک ء دیم گوں دریاء ات ء اوشتانگ ات پد ء وتی چپ ء راست ء
چک ءے جت کہ دگر راجن ء یداراں بچاریت۔ پرچا کہ آئی ء وتی دل ء گوشتنگ ات
کہ مرچی باز کس زر ء نہ روت انت بلے آزد ات پرچا کہ گیشتر یدار ء راجن زر ء شنگ
ات انت۔ نازک ء وتی چند ء دل ء گوشت زاناں منی دل وت نزور انت اگاں اے گوات
ء ترس مان بیتیں گڈا اے در ستیں سنگار نہ شنگ ات انت، ہمیشکا وتی دل ءے ڈڈکت ء
تسلادات کہ اے گوات ء گورم پہ ھیر ء وشی انت“ (۲۸)

سید وانوک ء را معلومداری پجارینگ ء بس نہ کنت۔ گدار ء ششمی در ء ہم ہے رنگیں ندرگ
گندگ ء کائنت کہ اچ ایشی ء کہ ء روانی پُرشیت ء ہے رد آن ء اگاں در کنگ بیت انت کہ زیات بر اھدار
گندگ ء کئیت انت۔ ”پرچا کہ اے زان انت کہ مید کہ چہ دریاء کئیت آشد ء چنگ انت ء اوپار کت نہ
کنت کہ لوگ ء بروت ء ورگے بوارت۔ باز مردم ایشاں میاریگ کنت بلے،۔۔، پہ ایشانی وتی چند ء
تاوان ء بن انت“ (۲۹)

اگاں نی ہے دوئیں ٹکڑیا پیرا اگر افان ءیکجاہ کنگ بیت انت ءہے نیام ءردان ءدر کنگ بیت
انت گدا کسہ ءزیبائی ءروانی جوان تر ءواناک تربیت انت ءآئی ءتہ ءگیشیں معلومداری چہ گدار ءدر کاینٹ
- ”تیاب ءسرتنی گئی، ہٹی، تیگی ءآپی درستاں پہ میداں گوانک پہ گوانک ات کہ یک اناگہ ءچکے ءانجیں
کلونزگے جت کہ مردم گڑات، ہر کس ءچک جت دانکہ سپاہیگہ ءزہم یک چکے ءجنگ ءآئی ءسریں ءے
ٹپ کنگ، ہمہ سپاہیگہ ءدست ءلھتیں کچی دمب انت کہ سادے ءبستگ ات“ (۳۰)

گدار ءاولی در ءکارست دیم ءنیاہاں ءآہانی بابت ءہج نبشتہ نہ انت۔ البت دومی در ہنچو کہ
بند ات بیت انت گدار ءمستریں کارست ”نازک“ ءآئی ءلوگ واجہ میرین دیم ءکاینٹ، نازک ءآئی
ءلوگ واجہ بابت ءساری ءہج نبشتہ کنگ نہ بوتگ، آہانی ہج وڈیں پچارے دیم ءارگ نہ بوتگ ءآناگاہ ء
دیم ءکاینٹ۔ ناں آیانی چکانی بابت ءچیزے نبشتہ کنگ بوتگ۔ بلکیں نازک ءگپ ءتراناں چہ وانوک سر
پد بیت کہ آئی ءرا ”ہڈک“ ناہیں چٹے است انت۔

گدار نازک ءتہاسید ہاشمی ءیک نیمگے نازک ءکارست ءرا ہنچیں رنگے ءدیم ءآورنگ کہ آجہد ء
جفا کشی ءہوار وتی عزت ءنگ ءپہازوک انت ءوت ءرا گز ابیک ءبدیں کار ءکرداں چہ رکھینیت۔ بلے
دومی نیمگ ءحیران کنوکیں جبرایش انت کہ گدار ءایندگہ بازیں کسان کسانیں جنیں آدمیں کارست
بدکار انت۔ بلکیں اے بگشاں رد نہ ہاں کہ کارستانی گپ ءتران ءمکالمہاں بدکاری ءپدرائی بیت
انت۔ گدار ءچاگردیک ہنچیں بندی چاگردے کہ آئی ءتہامرداں ہوار زال بول ہم پہ وت یار ءسنگت
دار انت۔ بازیں کارست لنڈر ءلوفر انت ءمدام ءدو میانی عزت ءنگ ءپدے کپتگ انت۔ آہانی جہد ہمیش
انت کہ دومی آل چہ وتی بدنی تن ءپیلہ بکن انت۔ ہے چاگرد ءتہانازک ءوتی عزت ءنگ ءپہازگ آئی ء
کرد ءبرز ءبالا کنت۔

”اے ہمہ مامی نہ انت مامی اے مزنیں بھیاہے۔ ہمہ مئے رند ءبیگ ناں، آئی ءہمہ
دیوال ءپشت ءسرک کنگ پمیشا مھرگ نہ بیگ انت۔ من مرچی رواں آئی ءمات ء
گوشاں، دومی جنک ءدرائنت۔ انک، اے انک! ایثی ءمات ءلوگ ءمروپر چا جانی

؟زی ناں مامی ء پت ء ایشی ء مات واللہ انچوش جنگ ناں،-----، اے اے

پرچا ہمے سیکی واڑونہ انت؟ ہمے ایشانی لوگ ء شتگ (۳۱)

نہ ایوکۂ ایش بلکیں گدارِ عزیات گپۂ تیرانۂ مکالمہاں چہ ہمے رنگیں بحثۂ تیران گندگۂ

کالینت، پہ درو راے رد آں بچارات:

”میا گوشت زاناں گڑا آہستہ آہستہ پہ سسکی پہ گجک ع گوشت عے، اڈا تو مارا رزوا

کت! اے چکھنی دپء مارا مدئے کہ مارا میتگاں ترگء ہم نیل انت۔ انگت بزاں چادر پر

انت؟ میا ادا چو شیں گپ محن کہ ترا دگرے میار یگ کنت۔ من وئی دیر یگیں ہمسایگاں

کہ مارا پنج سال انت کہ ہمے ریک ء ٹک ء نندیں ء قوتی چیزاں بھاکنیں زاناں من نہ گنداں کہ

تو ہر وجہ اے بچکء ہم ملائی دے، بلے میا پہ حدائی بچار کہ ایشی ءنہ پونائے“ (۳۲)

گدارنازکؔ تہا گز ایکؔ ورا بدیں کارستؔ نے رنگؔ و دیمؔ و آرگؔ بوتگؔ۔ تیو گیس گدارؔ تہا آ

بدیں، چاگردی سہل کاری کنوک، دوہمیانی ننگ، عزاتانی سرکپوکیں کارستے، حساب، دیم، کثیت

انت۔ گدارِ ہمک درءِ گز اہیک سکیں حراہیں کارستےءِ پیمنءِ پیش دارگ بوتگ، ہنچومان بیت کہ آہمک

بدکاریءچہ جوڑ بوتگ۔

”واجہ گزاییک بے ترانگ ات کہ زرک ءتری زتیک آئی ءپہ کجام رزوائی ءر سینتگ ات کہ

بنگیا جرمینتگ ء گوشتگ ات ءے کہ ترا گراں - رند ء لاپ ءے پرکت گڑایہ چیر ء اندری گوں وتی ربالو

عُدلارے ءِ سیرے دات کہ بزگیں زال چکی درداں وتی مال کت کہ تاں مرچی ہم زرک چہ آئی ءِ بے

ترانگ نہ انت“ (۳۳)

گزارہیک نہ ایوک ء بکاریں کارستے بلکیں آدم دو میانی ننگ ء پدء کیتگ بلکیں آئی ء جہد ہمیش

انت کہ آدو میانی مال ءُ زر آں وتی نام ءُ بکنت یادومی گریب ءُ بز گانی مالانی سر ارش بکنت کہ آئی ءُ یک

کسانیں دروڑے چہ ایش رواں پدرانت:

”چہ جامی بیکو اہی ۽ رند او مر ۽ پد ۽ واتر کت ۽ ملک ۽ اتک۔ لہتیں مردماں آتک او مر

سرینت کہ نازک ء بازیں مالے رس اٹگ ء نازک ء پت تئی ناکو بوتگ ء مردیں چک ء بدل

ہم توئے، بایدا انت کہ مال ۽ بھرے ترا برس ایت، تو برو واجہ گز ابیک ۽ وتی زنگ ۽ ہر ۽
نازک ۽ ہم بگش کہ اگاں گوں تو سلاہ کنت گز اثر ترانت، مردمانی سرینگ ۽ آئی ۽ واجہ
گز ابیک حال دات ۽ پد ۽ چہ نازک ۽ چند ۽ ہم وتی مال ۽ بھرے لوٹ ات“ (۳۴)

بازیں جاگہ ۽ ہنچو گندگ ۽ کسیت انت کہ نبشتہ کار ۽ راکارستانی سرا بد کسیت انت چوش کہ پہ
واجہ گز ابیک ۽ باند ہمیش انت کہ گز ابیک ۽ رادومی کارست بد بگشاں یا نبشتہ کاردومی کارستانی سر ۽ پر آں یا
چہ آہانی گپ ۽ تراناں چہ آہان ۽ بد ۽ رد بکنا ۽ نیست۔ بلے چوش نہ انت، ہمیشی ۽ درور ۽ پہ اے رداں، بچارات
کہ نبشتہ کار گز ابیک ۽ پہ چے نبشتہ کنگ ۽ انت۔

”واجہ گز ابیک ۽ لوگ ۽ دیوان انت۔ تھت ۽ سرا واجہ نشنگ ۽ جنین درست آئی ۽ دیم ۽
بن ۽ دیوان ۽ انت۔ سر جمیں گپ ۽ حالانی گوشدارگ ۽ انت، برے لنکاں لتاریت، دیمپا
چو مار از بانک دنت ۽ چو کہ منڈی ایں کچک ۽ پچماں زیت زیت ۽ چچ ۽ بند کنت ۽ اناگہ اناگہ
پہ دژ چچی جنیناں چاران انت ۽ سبک سبک ۽ شھکاریت کہ تو گوش ۽ زاناں جبر ۽ ماں
گٹ ۽ بند انت“ (۳۵)

”نازک“ گدار ۽ وانگ ۽ ہورت چاری ۽ گوں اے پدرانہ کہ گدار ۽ اولی در ۽ تہا ابوکاندارگ
کشی کنگ بوٹگ اے در ۽ تہا زر ۽ لمب ۽ یک ندارگے پیش دارگ بوٹگ کہ آئی ۽ راگوں کسہ ۽ چچ وڈیں سیادی
یے نیست انت۔ گدار ۽ کسہ دومی در ۽ بنداتی ۽ گوں بندات بیت انت، گدار ۽ اولی در چہ دومی در ۽ سستگ ۽
گوں دومی در ۽ چچ وڈیں سیادی یے جوڑ گرت نہ کنت۔ ہمے رنگ ۽ گدار ۽ سیسی در ۽ کہ وان ۽ آگوں دومی
در ۽ چچ سیادی نہ کنت کہ اود ۽ گدار ۽ کسہ بندات بوٹگ ات۔ اے در ۽ تو کا پدا ابوکاندارگ کشی کنگ بوٹگ
کہ دوکارست وت ماوتا گپ ۽ تران کنگ ۽ انت کہ زر ۽ لمب ۽ میر ۽ امیر چون دور گند ۽ گوں جنین آدمیاں
چارگ ۽ انت۔ ہمے رنگ ۽ گدار ۽ ششی درانت کہ آہم گوں کسہ ۽ چچ رنگیں سیالی یے ندرایت۔

سید ہاشمی بلوچی زبان ۽ نامداریں شاعر یے ۽ بستار ۽ زانگ بیت انت آبلوچی زبان زانقی ۽ پہ کار
ہم شמוש کار کنگ نہ بنت ہمے حاترانا زک ۽ تہا ہما زبان کہ سید ہاشمی کار مرز کرتگ آپہک پلکار ۽ زگر انت

بلوچی زبان ءِ سرا آئی ءِ رامز نہیں دستر سے بوتگ ہمے حاتر انازک ءِ زبان ہمے رنگ ءِ گندگ ءِ کیت انت۔
 پہ درور نازک ءِ پیشگال ءِ بچارات کہ آوت زگرین زبان ءِ کار مرزی ءِ پد رائی ءِ کنت:
 ”ڈاکٹر ستر اسر ءِ مسامانی پد ءِ من وتی بازین دست نبشتیں رم ءِ لچھے گوں وت آورنگ ات
 بلے آمر اگش ءِ جند ”سرکن ءِ پرکن ءِ ہپ کن ءِ ہچ“ بوت۔ ہمے نادراھی ءِ پاد بندیں
 روچاں پہ دل ءِ سھر ڈینگ ءِ گوں ہمے رم ءِ لچھاں گوں دگلوش بوہگ ءِ پہ چشائے ءِ ہاتر ءِ
 ایثانی پٹ ءِ چار ءِ گلانیٹ بوتان۔“ (۳۶)

نازک تاریخی حساب ءِ بلوچی لبز انک ءِ تہامز نہیں ارزشت ءِ داریت۔ بلے کہ نازک ءِ تہا جہے
 جہے تکنیکی نزوری گندگ ءِ کاہنت بلے اولی گدار ءِ سید ہاشمی ءِ دور ءِ باری ءِ حساب ءِ ہچر ڈالچار کنگ بوت نہ
 کنت۔

گڈی تران (Conclusion): نازک چوش کہ بلوچی لبز انک ءِ اولی گدار انت ہے حاتر ءِ ایثی ءِ سرا
 ہرچی کہ بحث ءِ تران کنگ بیت، کم انت۔ نازک گوں وتی بازین تکنیکی نزوریاں ہم مز نہیں ارزشتے
 داریت، چیا کہ دنیا ءِ درائیں لبز انکائی تہا اولی گدارانی سر ءِ انگت ءِ بحث ءِ تران بوتگ ءِ انت، پہ درور
 انگریزی لبز انک ءِ آزمانک ءِ مثال ءِ مابز وراں گڈا ایلن پوءِ سرا بحث ءِ تران ہچ بر ہلاس نہ بیت انت ءِ ہمک
 بحث ءِ پد دگہ بچھے پاد کنیت انت ءِ نوک نوکیں آئیڈیاز ءِ لیکہ دیم ءِ آیان بنت، ہے رنگ بلوچی لبز انک ءِ
 نازک ءِ سرا ہرچی کہ گپ ءِ تران بیت انت آئی ءِ نوک ناکیں تک ءِ پہنات دیم ءِ آہان بنت۔

شوندات

- ۱۔ ہاشمی، سید، نازک، اولی چاپ، کراچی، نندکار چاپ، شنگ، ۱۹۷۶ء، تاکدیم، ۴
- ۲۔ ظفر، علی ظفر، نیادے گوں سید ہاشمی، نیادے بہار گاہ، ردء ہند، اے آرداد، کچ، اسٹین شکار، ۲۰۱۳ء، تاکدیم، ۳۱
- ۳۔ ہاشمی، سید، نازک، اولی چاپ، کراچی، نندکار چاپ، شنگ، ۱۹۷۶ء، تاکدیم، ۴
- ۴۔ ہمیش، تاکدیم، ۵
- ۵۔ افتخار عارف، پیش نامہ، نازک، اسلام آباد پاکستان، اکادمی ادبیات، ۱۹۹۵ء، تاکدیم، ۵
- ۶۔ عبد الصبور بلوچ، ڈاکٹر، بلوچی کسھی لبرائنک، کوئٹہ، بلوچی اکیڈمی، ۲۰۰۹ء، تاکدیم، ۱۵۵
- ۷۔ ہمیش، تاکدیم، ۱۵۵
- ۸۔ غنی پرواز، نوکیں راہ، کوئٹہ، بلوچی اکیڈمی، ۲۰۱۳ء، تاکدیم، ۳۴۶
- ۹۔ ہمیش، تاکدیم، ۳۴۷
- ۱۰۔ ہاشمی، سید، پیشگل، نازک، اولی چاپ، کراچی، نندکار چاپ، شنگ، ۱۹۷۶ء، تاکدیم، ۷
- ۱۱۔ غنی پرواز، فکشن آئی ٹیکنیک، تربت، بلوچستان اکیڈمی، ۲۰۰۹ء، تاکدیم، ۱۰۳
- ۱۲۔ عبد الصبور بلوچ، ڈاکٹر، بلوچی کسھی لبرائنک، کوئٹہ، بلوچی اکیڈمی، ۲۰۰۹ء، تاکدیم، ۱۱۱
- ۱۳۔ شفیق افتخار، اصناف نثر، کراچی، فضلی سز، ۲۰۱۲ء، تاکدیم، ۱۵۳
- ۱۴۔ غنی پرواز، فکشن آئی ٹیکنیک، تربت، بلوچستان اکیڈمی، ۲۰۰۹ء، تاکدیم، ۵
- ۱۵۔ ہاشمی، سید، نازک، دومی چاپ، گوادر، سید ہاشمی اکیڈمی، ۲۰۱۷ء، تاکدیم، ۱۳
- ۱۶۔ ہمیش، تاکدیم، ۳۰
- ۱۷۔ ہمیش، تاکدیم، ۸۵، ۸۴
- ۱۸۔ ہمیش، تاکدیم، ۸۵
- ۱۹۔ ہمیش، تاکدیم، ۱۲۵
- ۲۰۔ ہمیش، تاکدیم، ۱۲۶
- ۲۱۔ ہمیش، تاکدیم، ۱۲۸

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

- ۲۲۔ ہمیش، تادم، ۱۲۸
- ۲۳۔ ہاشمی، سید، نازک، اولی چاپ، کراچی، نذر کار چاپ، شنگ، ۱۹۷۶ء، تادم، ۱۱
- ۲۴۔ ہمیش، تادم، ۱۱
- ۲۵۔ ہمیش، تادم، ۱۷
- ۲۶۔ ہمیش، تادم، ۲۶
- ۲۷۔ ہمیش، تادم، ۲۶
- ۲۸۔ ہمیش، تادم، ۲۵، ۲۶
- ۲۹۔ ہمیش، تادم، ۵۴
- ۳۰۔ ہمیش، تادم، ۵۵، ۵۶
- ۳۱۔ ہمیش، تادم، ۴۳
- ۳۲۔ ہمیش، تادم، ۷۴، ۷۵
- ۳۳۔ ہمیش، تادم، ۷۶
- ۳۴۔ ہمیش، تادم، ۸۸
- ۳۵۔ ہمیش، تادم، ۸۹
- ۳۶۔ ہمیش، تادم، ۹۱

د پښتو اولسي ژبپوهنه

Abstract: This paper titled “Folk knowledge of Pashto linguistics” presents a brief outlook on “Fact-free linguistics” of Pashto language which is firmly rooted in Pashtun culture and society. Such kind of folk linguistics is limited to some notions and misconceptions, and throws light on Pashtun-vision and attitude towards other languages of the area constituting dialect-continuum with Pashto, e.g. Hindko, Panjabi and Saraiki on one hand, and about its own varieties, on the other hand. This attitude has sprung out in Pashto folklore as well as in the written documentation of Pashto language. Regardless of its concordance and competence with modern linguistics, this article tries to collect examples from the above mentioned sources with its correct background.

ژبپوهنه د "ژبه پوهنه"^۱ تحقيقي بڼه ده چې اردو کښې وړپاره د "لسانيات" اصطلاح رواج لري، دا د انگرېزي ژبې د لنگوسټیکس (Linguistics) ترجمه ده، چې د دوو لفظونو نه رغونه او سازونه مومي يعني "لینگ" (Ling) او "اسټیکس" (istics)، "لینگ" د لاتیني ژبې لږ (Lingue) څخه دے او "اسټیکس" د یوناني ژبې (Istica) یا (Istika) نه راوتلے دے چې هر دواړه وروستاړي (suffixes) دي [دولت محمد لودین: ۱۳۹۵ لمريز]^(۱) - خو په اصطلاح کښې

^۱ لېکچرر گورنمنټ ډگري کالج غزني خېل (لکي مروت)
^۲ په ترکيبي لفظونو کښې د يو نيم خپلواکه غږ (vowel) غورزېدل، لکه دلته چې د "ژبه" د /h/ فونيم اچېدلے دے، يا په بل خپلواکه غږ بدلېدل د معمول عمل دے د ساري په توگه اصل لغت خو "پوزه" دے مگر په "پېزوان" کښې يو ځل بيا هم دغه فونيم /h/ غورزېدلے دے او ورسره خپلواکه غږ /o/ په بل خپلواکه غږ /i/ اوښتے دے چې د صوتي تبادلي (Phonetic change) بڼکلے مثال دے (ياده دې وي چې دا صوتي بدلون په ډېره غټه پېمانه د کرلايوو منطقي سره تعلق لري) -

دا يوه سائنسي طريقه ده چې پکښې د ژبې د ټولو اړخونو، که هغه نظري وي او که عملي، مطالعه کېږي، دې نه علاوه ژبپوهنه د علم نورو شعبو سره اړيکې هم څرگندوي [هډومند بس مان: ۲۰۰۶ء]ⁱ –

عوامي يا اولسي ژبپوهنې نه مراد د ژبپوهنې يا لنگوستیکس هغه قسم دے چې د علمي ژبپوهنې، چې په نړيواله کچه باقاعده د يوې علمي څانگې په حيث خپل تشخص لري او په تېرو دوو پېړيو کېنې پرې پوره کار شوے دے، په عکس په اولس کېنې خپلې جرړې ښخې لري او په سماجي نفسياتو کېنې ژوند کوي يعني دا د ژبې په حواله له عوامي شعور نه راټوکېدلے علم دے چې په عوامي سطح ورته ښه پذيرايي حاصله ده، په نورو لفظونو کېنې دا د ژبپوهنې په حقله د متعلقه ژبې ميتهاالوجي (Fact-free linguistics)ⁱⁱ ده چې د يو نسل نه بل نسل ته سينه په سينه انتقال مومي او په دې اولسي حقيقت پوره سماج گواه وي د دې پايله دا وي چې که داسې قسم سماجي ژبنے وراثت په ږندو تعصباتو او د بل چا د ژبې په بېعزتي مېني ولې نه وي مگر د ږوند تقليد او روايت، چې په خپله مثبت هم کېدے شي او نتيجتاً د يو دروند استناد سمبول هم دے، له کبله يې خلق لکه د عقيدې مني – په داسې سماجي ژبپوهنه کېنې خپله ژبه د ټولو نه قديمه گڼل، خپله ژبه له نورو نه خوږه او پسته گڼل، د ژبو تقسيم د Superior او Inferior په اساس کول او يا دا چې پلانی ژبه منطقي ده او پلانی غېرمنطقي [طارق رحمان: ۲۰۱۰ء]ⁱⁱⁱ – دا لاشه کوي په شلگونو پوهانو د خپلو خپلو ژبو په حقله د اسمانيتوب او الهاميتوب (divinity) دعوي هم کړې دي [گېستين ډورن: –

ⁱ د ژبې او ژبپوهنې ډکشنري اصل لفظونه دا دي:

“Scientific discipline with the goal of describing language and speech in all relevant theoretical and practical aspects and their relation to adjoining disciplines.”

ⁱⁱ د اولسي ژبپوهنې د پاره دا اصطلاح گېستين ډورن نه راخستې شوې ده –

۲۰۱۷ء] (۴) مگر د ژبې په اړه دا هر څه بې بنياده او بې اساسه دي او هېڅ ژبني يا لساني دليل نه لري، ولې د ژبې په حقله که هر څومره دا نظريې له حقيقته لرې او نتيجتاً دروغجنې دي مگر بيا هم زموږ قيمتي سرمايه ده چې د ژوند او د هغې مختلفو جهتونو په حقله زموږ د کلتور برخه ده چې موږ ته په پېړيو محيط زموږ د ذهني سفر د زنځير ورکې کړې راپه گوته کوي او دارنگ د انسان د علمي پرمختگ علت گرځي^۱ -

د سماجي ژبپوهنې په باره کښې د مزې خبره دا ده چې په نورو معاشرو کښې په عمومي توگه او پښتني سماج کښې په خصوصي توگه د دې ژبپوهنې اغېز د علمي ژبپوهنې په نسبت سېوا دې او د دې سبب او علت د دې نه سېوا بل څه کېدې شي چې اولسي ژبپوهنه يو روايتي څيز دې چې ډېر په اسانۍ سره بغير د څه تکليف نه د پلار نيکه نه اولاد ته په وراثتي توگه منتقل کېږي ولې په بل لوري اکېډېمک يا علمي ژبپوهنه د يو دوديز او اوږد محنت او مشقت او تربيه مېوه وي چې د ډېر کړاو نه پس تر لاسه کېږي - يو بل په زړه پورې حقيقت هم وجود لري هغه دا چې زموږ ډېر پوهان او لوستي کسان، چې د علمي ژبپوهنې باقاعده محصلين نه دي پاتې شوي، هم په خپلو خبرو او ليکونو کښې د اولسي ژبپوهنې د اثر لاندې ښکاري - دريمه خبره دا ده چې د دې ژبپوهنې دا رويه تر پرديو ژبو محدوده نه ده بلکه د يوې ژبې خپل گړدودونه/لهجې هم په خپل گرفت کښې اخلي، چنانچه د انډوايرانين (Indo-Iranian) ښاخ ژبه، پښتو، د دې ژبني عمل ښه څرگندونه کوي -

پښتو په يو لوري د انډوايرانني (Indo-Iranian) ډلې انډيواله ده او په بل لوري د انډوارين (Indo-Aryan) گروپ سره هم مضبوط تماس لري، د دواړو ډلو ژبو سره پښتو ډېر په زړه پورې ژبني او لسانياتي اړيکې ټينگوي، ښکلي

^۱ د ژبپوهنې په علمي او اولسي برخو کښې وېشنه هېڅ رواج نه لري مگر هرکله چې په دويم نمبر ذکر شوې ژبپوهنه هم د دې علم حصه ده نو ضروري گڼو چې د اسانتيا په خاطر يې داسې وېش وکړو خو د دې مقصد دا نه دې چې گڼي بل رنگ يې تقسيم ممکن نه دې، موږ صرف دا ټينگار کوو چې په دې وېش کښې دې اولسي ژبپوهنې ته هم ځاي ورکړه شي -

خبره دا ده چې پښتو د هر دواړو تر مېنځه د يو پل کار کوي او دا خصوصيات دريافت کول ډېره جالبه مطالعه تشکيلوي مگر ضرورت د دې خبرې دې چې کار پرې وشي خو په بل لوري سماجي ژبپوهنه په دې حقله د اول نه موجوده ده، سرائيکي، پنجابي او هندکو د اندواړين د ډلې نه دي او پارسي د پښتو گروپ يعني د اندواړين بڼاخ نه ده مگر پښتو د دواړو خلاف د اولسي ژبپوهنې په څولۍ کښې ډېر څه لري، دلته په دې سلسله کښې د هر دواړو نه يو يو مثال راوړه شي:

پښتانه د تاريخ په اوږدو کښې، او اوس هم، په قبائلي معاشرت کښې پاتې شوي دي چرته چې افراد په ځانگړي توگه د "خېلونو" (Sub-tribes) او "څيو" (clans) سره وابستگي لري، په داسې معاشرت کښې خپله قبيله د دوي محور او مرکز وي او د دوي بقا د قبيلې د ژوند سره تړلې وي په نورو ټکيو کښې "خپله قبيله" دوي د پاره د بت حيثيت لري هم دغه وجه ده چې دوي خپلې قبيلې سره د عقيدت او د نورو سره د نفرت په پخه رسۍ تړلي وي اوس نو دا فطري خبره ده چې د اولسي ژبپوهنې بنياد به هم په دغه عقیده ولاړ وي يعني يو قبائلي پښتون به د دنيا هره بڼېگړه او ښکلوال په خپله قبيله کښې لټوي او چې د کومو قبيلو سره يې دښمني وي نو هر بد به ورپورې تړي، د پښتنو شفاهي ادب د دې هنداره ده، د مثال په توگه دا متل وگورئ: "چې اوبو ته وايي پاني «خوله يې ماته کړه په کاني»^۱ - دې متل کښې هغه خلقو ته د حقارت په سترگه کتلي شوي دي چې اوبو ته "پاني" وايي - اوبو ته پاني څوک وايي؟ نو دا سرائيکيان، پنجابيان يا هندکيان دي چې د دوي ژبه د ختيځ پښتو سره يوه اوږده ژبني سلسله (Dialect continuum) سازوي او دا خلق هم لکه د پښتنو اريايان دي د دوي ژبو د يو له بله بڼه دروند اثر اخستې دې

^۱ دا متل مې د خپل ماما، اميرشاهجهان، نه اورېدلې دې چې هغه د خپلې مور او زما د مور له لوري خداي بخښلې نيا، زرميره، چې هغې په صحيح معنو کښې د متلونو يوه لويه ذخيره ځان سره گور ته يوړه، نه اورېدلې وه، پته نشته چې دې متل د تحرير ژبه موندلې ده که نه؟ ولې زما له نظره په تحريري ادب کښې نه دې تېر شول -

چې يو ډيپوهه يې هم انکار نه شي کولⁱ مگر په يو ځاي د استوگنې په وجه به يې جنگ جگړې هم تر مېنځه راغلې وي او د نتيجې په توگه به يې دغو دېمنيو ته دوام هم بخښل وي نو دا قسم نقلونه د ننني او داخلي سياست غمازي کوي او د ژبني کره توب سره يې هېڅ تعلق نشته ځکه د سماجي ډيپوهنې ځلنده مثال دⁱⁱ –

"مړه خېټه پارسي وايي"ⁱⁱⁱ يوه داسې وينا ده چې د پارسيوانو د پاره پښتون نفرت په کښې له ورايه برېښي، دلته پاکستان کښې چې کومې ژبې غږېږي په هغو ټولو کښې پارسي د پښتو سره نژدې روابط لري او په لسانياتي توگه دواړه خويندې دي او کېدې شي چې يوه په کښې کشره او بله مشره هم وي چې د تاريخي ډيپوهنې مخکې ده، ځکه هم له دغه پلوه په کار خو دا وه چې دواړه "شپږوشکر" وې مگر متاسفانه داسې نه ده ډېر نژدېوالي دواړه يو تر بله بلا لرې وړې دي^{iv} او اوس يې د وصل سيوري ته هم قرار نه دې نصيب شوی.

ⁱ پښتو د غږپوهنې (Phonology) په برخه کښې Retroflex اوازونه د دغو ډېو نه پور کړي دي، د صرف (Morphology) په دائره کښې هم دا ژبې دروند اشتراك لري، دې سره سره دا ژبې بلا لغتونه (Vocabulary) هم د يو بل سره شريکوي – اگرکه په دې سلسله کښې څه کار شوی دې مگر زما په اند دا کافي نه دې ځکه چې دا لساني تړون (Linguistic Contact) په زړونو کالونو محيط دې او نوې څېړنې ته اړتيا لري –

ⁱⁱ او دا هم ولولئ: "جټ چې بدل وايي" رانجهو په چې ستايي "يعني جټان چې پښتانه نه دي دوي چې سندره بدله وايي نو کردار يې غږپښتون رانجهو وي او د رحمان بابا دا شعر خو هرچا ته ياد دې:

ډېر هندکي په جهان گرځي دچا ياد دي «عشق عالي پايه د هير او د رانجهو کره
ⁱⁱⁱ دا متل زموږ په سيمه کښې داسې دې: "مړه گېډه پارسي ژغوي" او ځينې خو د پارسي په ځاي "عربي" هم لگوي (په شکريه د شېبرحسن صاحب) خو هرکله چې وروستو ذکر شوې ژبه په دې حقله څه تاريخي پس منظر نه لري ځکه عربي ژبه د امکان نه لرې ده، او د پارسي زور او دېدبه خو د مغلو په وخت کښې هر چاته معلومه ده، زموږ کلاسيکي ادب خو په دې گواه دې –

^{iv} چونکه افغانستان کښې د پښتو سره دري، چې د پارسي يو گړدود/لهجه ده، هم سرکاري ژبه ده او دلته کوزه پښتونخوا کښې پښتون قام پرسته ډلو چې کومه مبارزه پېل کړې ده د

پاسن ټول نقل په دې حقيقت دلالت کوي چې د مغلو په وخت کښې د "ايليت کلاس" په پارسي ژبه خبرې کولو ته پښتنو په سپک نظر کتلي دي، دا رنگ احساساتو زموږ په شعري کلاسيکي ادب کښې په شعوري يا لاشعوري توگه سپندځ ويلي دي د ساري په توگه د قلندر دا شعر وکړئ:

وښتو ژبې مې اب ورکړو په شعراً « د فارسي شعر چې نه وایم افغان يم ^(۵) يا لکه حميد بابا چې وايي:

فارسيوانو د حېرت گوتې په خوله کړې « چې حميد سخن سازي کا په پښتو کښې ^(۶)

د پښتو کلاسيکي ادب په دې او داسې نورو شعرونو کښې که يو خوا ادبي شعور په غورزنگونو د او دا چې هر څومره وستايه شي، کم د ځکه چې خپلې ژبې او ادب سره وابستگي صرف د هغه دور ضرورت نه وه بلکه دا جذبه د زمان او مکان نه ماوري په کار ده او د هر دور ضرورت د مگر دا ادبي تړون، شعور او بيداري بايد د اولسي ژبپوهنې په بنيادونو اډانه ونه لري، لکه چې دلته شوي دي بلکه دا جذبه د علمي ژبپوهنې په درانه اساس ولاړه په کار ده په دې حواله دلته فقط په دوو مثالونو اکتفا کوله شي، رحمان بابا وايي:

دغو دواړو نوعيت سياسي د نو دې خوزښتونو داسې قسم نظريو او رويو ته نور هم تقويت بخښل د، دا ښکل بحث د ژبې او سياست دائره تشکيلوي -

^۱ د قلندر د شعر دا مصرعه غالباً اشرف خان هجري، د چا په حواله چې کامل صاحب راخستې ده، سمه نه ده نقل کړې ځکه چې د circumposition اولن رکن "و" د دويم رکن "ته" تقاضا کوي چې دلته نشته (شايد د شعري ضرورت له مخې غورزېدل وي مگر زما په خيال د دې جوړې ورومب رکن زيات اچېږي او دارنگ دا circumposition په وستربل (postposition) "ته" کښې بدلېږي، په دې حقله د زيات تفصيل د پاره زما د پي ايچ ډي مقاله An Ethno-linguistic Study of the Karlanri Varieties of Pashto, 2016 وگورئ، زما په خيال په دې مصرعه کښې سربل (preposition) "د" استعمال شو د او داسې ده:

د پښتو ژبې مې اب وکړو په شعر / -

چې کشور د افغانانو معطر شي» د هر بيت مصرعه مې زلفې د خوبان کړې^(۷)
يا لکه چې خوشال بابا وايي:

که تازي ژبه هر گوره ښه ده « فارسي هم لاپه خوند خوږه ده

چا يې پلو د جمال وانخست « پښتو لاهسي بکره پرته ده^(۸)

لږ اجازہ غواړم چې دلته د يوې اضافي مگر متعلقه خبرې سپيناوۍ وکړم هغه دا چې لکه د افرادو او قامونو ژبې هم عروج او زوال لري چې د يو قام سياسي، معاشي او اقتصادي عواملو سره تعلق ساتي يعني که يو قام په سياسي حواله د نړۍ په اولني قطار کښې ولاړ وي او د دنيا د امامت واگې يې لاس کښې اخستې وي، دې سره سره مضبوط معيشت هم لري او په اقتصادي سطح ښه اوچت ژوند کوي نو د نړۍ نور غټ او واړه قامونه ترې په هره حواله متاثره کېږي د داسې قام ژبه هم په اکانومي او مارکيټ قبضه وکړي او نورې ژبې خټي، د نننۍ انگرېزي مثال زمونږ وړاندې د چې څرنگ په عالمي کچه د دنيا په نورو ژبو اثر غورزوي، دا د عالمگيريت (Globalization) موضوع ده چې د تاريخ په اوږدو کښې مختلفو ژبو د فضيلت دا دستار په سر کړې دے هم د دې کړۍ عربي چې کوم رول لوبول دے هغه د چا نه پټ نه دے او په براعظمگي کښې د پارسي پرمختگ هم د دې داستان يوه ټوټه ده نو داسې رنگ احساسات صرف پښتنو شاعرانو نه دي څرگند کړي بلکه د دې مثالونه د نړۍ په اکثرو ژبو کښې موندل شي په داسې وخت کښې سمه رويه دا ده چې په شعوري توگه وينې غړي د سماج د ننه يو انقلاب پېدا کړي او په اولس کښې ژبني شعور ته وده ورکړي ځکه چې تر څو په د يوې معاشري په افرادو کښې په داخلي سطح د بدلون سوچ نه وي پېدا شو تر هغې د څه نتيجې خوبونه ليدل عبث دي، دلته دا ياد لرل په کار دي چې د داخل نه غافله پاتې کېدل او په خارج ټکونه کول د يو سياستوال کار خو کېدې شي مگر د ژبپوه هرگز نه، په داخل د زور راوړلو پايله به دا وي چې اولس کښې به ژبني شعور پېدا شي او د خپلې ژبې اهميت او افاديت به په دوي جوت شي، واکمنه طبقه به د دوي د ضرورت ادراک وکړي او په ملکي سطح به د ژبو په حقله پاليسی.

وضع شي او د دې مقصد د پاره به د ادارو قيام په وجود کښې راشي ورپسې هم د دې لېنگوج پاليسي او ادارو په زور به د يوې ژبې د کره توب (Standardization) عمل شروع شيⁱ لېکن يو ځل بيا ياد ساتل په کار دي چې د ژبې په حقله پاليسي او د سټينډرډائزېشن عمل هم يو مصنوعي عمل دے چې بيمار ته د مصنوعي اکسيجن لگولو مترادف دے يعنې دا په وختي توگه د يوې ژبې ژوند خو اوږدوي مگر د عالمگيريت د جبر مستقل علاج نه دے خو د دې هرگز دا مطلب نه دے چې گني د خپلې ژبې ژوندۍ ساتلو د پاره دې هلې ځلې نه کېږي بلکه مقصد د يو تريخ حقيقت جوتول دي چې نه صرف پښتو بلکه د دنيا اکثري ژبې ورسره مخ دي او د عالمگيريت چلنجونه يې په سر سواره ديⁱⁱ –

اوس واپس راځو خپلې موضوع ته نو په پښتو سماجي ژبپوهنه کښې صرف خپلې ژبې ته احترام او درناوۍ يا غلو تر حده رسېدلۍ عقيدت او د بلې ژبې

ⁱ په دې تناظر کښې چې د پښتو ژبې جاج اخلو نو حالات ښه نه دي، د لېنگوج پاليسي او ادارې د سياست نذر شوې دي او د ژبې د کره توب د عمل اندازه د دې نه کېږي چې تر اوسه پښتو کښې د يوې معياري لهجې تعين نه دے شوی – په کوزه پښتونخوا کښې د پېښور د سيمې گړدود د ليک د پاره استعمالېږي لېکن د بلوچستان سره تعلق لرونکي پښتانه د کوپټي ديالېکت مستند گڼي، دارنگ په بره پښتونخوا کښې هم د قندهار گړدود کره دے او هم د کابل او ننگرهار –

ⁱⁱ په دې سلسله کښې روف پارېکه د ډاکټر ناصر عباس نير خبره په دې ټکيو کښې رانغاړي: “According to a survey, the world’s present population, of about seven billion souls, uses about 7,000 “known living languages”. As per a UNESCO estimate, he adds, only four percent of the world population speaks 96 percent of these languages and most of these 7,000 languages face an imminent death as, on average, every fortnight one of these languages becomes extinct. It is estimated that by the turn of the century only a few hundred of world languages would survive.” (Globalisation, ‘glocalisation’, hybrid Urdu and ‘lingua frankensteinia’ Dawn, Books & Authors, October 12th, 2015).

نه نفرت نه دے عجيبه خبره دا ده چي هم خپلې ژبې سره دښمني هم شته، د مثال په توگه به د حمزه بابا لاندین شعر واخلو:

وايي اغيار چي د دوزخ ژبه ده « زه به جنت ته د پښتو سره ځم ^(۹)

په دې شعر کښې د "اغيار" ويي چي په کومو خلقو ټک کوي هغوي څوک بهرني اېجنټان نه دي بلکه هم دغه پښتانه دي، دغو بې سواده پښتنو د چا اثر لاندې خپله ژبه دوزخي گڼله، پښتانه چي هسې هم په عقل پوهه ناکس دي او د مذهب په نوم هر چا تېرياسلي دي هم دا پروپېگنډه ورياره کافي وه، پښتانه د دې بې علمۍ په وجه په هره پروپېگنډه اعتبار کوي او په سازشي نظرياتو کلک يقين کوي نو چي دا پروپېگنډې د مذهب په نوم پېش کړلې شي بيا خو يې اثر نور هم سېوا شي شايد پښتنو کښې چي د ژبني شعور کوم کم دے د دې يو غټ سبب دا هم وي-

لکه مخکښې چي اشاره ورته وشوه چي د پښتنو دا د ژبو په حواله منفي رويه^۱ نورو ژبو پورې محدوده نه ده بلکه دوي د پښتو په مختلفو لهجو، چي د خبر پښتونخوا په سهېلي منطقو کښې په جغرافيايي او قبيلوي گډ اساس تشکيل مومي، پورې هم ناخوال کوي^۲، ډير مخکښې خوشال بابا په خپل يو نظم "د اورنگزېب نه شکايت او د خپلې مړانې ستاينه" کښې د بنوخي (شيتک) گړدود، چي په غټه کښې له کرلايو څخه دي، په باره کښې ليکلي دي:

کرلايي سړيني خو پښتانه دي « زه د ننگ په کار له وارو مشترک يم

د هر چا سره چي کښېني هم هغه شي « اوس مي نيمه ژبه خوښه شوه شيتک يم ^(۱۰)

^۱ دا قسما منفي جذبات فقط تر ژبني بحثونو پورې تړلي نه دي بلکه پښتانه د يوه بل قبيلوي کلچر او تر دې چي په شجرو پورې خندا کوي لکه "بنگ به لرگه نه شي او خټک به سړ نه شي" يا "د غره سړ نه سړ" يا لکه کرلان چي په روايتي شجرو کښې ځاي نه لري يا لکه بي بي متو پورې چي کومې قصې مشهورې دي -

^{۱۱} د سهېلي پښتونخوا يا د کرلايي منطقي ذکر مي ځکه په خصوصي توگه وکړو چي دلته قبيلوي ساخت لا برقراره دے او د قطبي سيمو په برخلاف چرته چي د لهجو په حواله Homogenization شو دے مگر دلته د لهجو Heterogeneity لا برقراره ده -

په دې شعر کښې که يو طرف ته بابا دعوى کوي چې دوي د شيتکو گړدود زده کړې د نو بل لوري ته هم دې گړدود ته "نيمه ژبه" وايي، ظاهره خبره ده چې دوي دا ترکيب د منفيټ پاره په کارول د دې ځکه چې اوس هم "نيم ژبه" هغه کس باله شي چې ژبه يې څه نيمگړتيا لري مگر دلته بنوڅي لهجې ته د نيمه ژبه وييلو هېڅ ټک نه جوړېږي ځکه چې په لسانياتي حواله ژبه خو پرېږده چې يوه لهجه هم نامکمله نه وي، څه ته چې مونږ د يوې لهجې نيمگړتيا وايو دا دې لهجې ځانگړنې وي چې د نورو لهجو نه ورته انفراديت بخښي، دلته يو بل وضاحت کول هم مناسب گڼم چې لکه د رسم الخط د لهجو معياري يا غېرمعياري کېدنه هم مصنوعي عمل د ډېره اغېله ده چې د نن معياري لهجه سبا غېرمعياري شي او هم د دې په عکس -

د کتابي ادب په خلاف په اولسي سطح هم د يو د بل لهجو د سپکاوي مثالونه موندل کېږي چې د پښتنو د تاريخ نه وړاندې زمانې موقف وړاندې کوي او زمونږ د شفاهي ادب لويه سرمايه ده او ژبني پښتنه ميتها لوجې سازوي، د افغانستان اکثر پښتانه د کوزې پښتونخوا ديالېکټونه ناکره څه چې ناسم گڼي چې دا د اندواړين ژبو نه متاثره دي، په لسانياتي حواله داسې قسم خبري د خدا وړ دي ځکه چې ژبې يا لهجې په جزيرو کښې ژوند نه کوي او نه څه داسې "خالصې" ژبې يا لهجې شته بلکه د دنيا هرې ژبې په څه نه څه حواله د بلې ژبې يا لهجې نه اثر اخستې د نو مقصد دا د چې هره لهجه د خپلو ويونکيو د پاره په هر لحاظ بشپړه وي او د دې خبرو قيمت د افسانې نه زيات نه د - په کوزه پښتونخوا کښې وزير او مروت يو بل سره په پوله پراته دي، مروت وايي: "چې روپۍ ته رپۍ وايي مخ يې ورکوه"ⁱⁱ، د خپلواکه غږ /و/ په

ⁱ د لهجې د پاره "ژبه" راوړل اگرکه سم نه دي مگر په تقريرې پښتو کښې دا اوس هم رواج لري شايد خوشحال بابا د اولس ترجماني د پاره داسې کړي وي گڼي دوي په خپله شاعري کښې د لهجې ټک هم استعمال کړې د -

ⁱⁱ مگر وزير دا وينا داسې کوي: "چې رپۍ ته روپۍ وايي مخ يې ورکوه" -

اي/ په بدلون (Vowel shift /u/ > /i/) وزير کوي نو مروتو د دې صوتي بدلون کوونکي څښتنان په نخښه کړي دي بغير د نوم اخستلو، که هر څو دلته د وزير کړدار غندنه شوې ده مگر دا غندنه په ژبني وسيله شوې ده، ياده دې وي چې دا بدلون بنوڅي هم کوي خو دوي د "ريپي" تانيشي مورفيم اي/ په ځاي اي/ تلفظ کوي ځکه ترې دا قبيله مراد نه ده -

د پاسني بحث خلاصه دا ده چې د پښتنو روايتي علم لکه د ژوند د نورو شعبو د پښتني لسانياتو يوه ښکلي دائره تشکيلوي چې نه صرف د خپلو گړدودونو په اړه بحث کوي او د خپل فهم سره سم د هغو ښه او بد يا بشپړتيا او نابشپړتيا يا خوږوالۍ او تريخوالۍ يا پوستوالۍ او نرموالۍ بيانوي بلکه د اولسي علم د دائره تر نورو ژبو هم اوږدوي او د خپلو معياراتو که هغه ثقافتي دي او که مذهبي په تله يې تلي دلته - د دې معروضاتو نه مقصد دلته دا واضحول دي چې پښتنو د پښتني ژبپوهنې پوښتنې رده اېښودلې ده چې د اولس د ذهنيت ښه ترجماني کوي دا بېله خبره ده چې د دوي د سماجي لسانيات د جديدي ژبپوهنې په تله برابر نه پرېوزي خو دا صرف د پښتني ژبپوهنې خبره نه ده بلکه دا خصوصيت د نړۍ ټولې ژبې لري ځکه مونږ فقط دوي په داسې قسم خيالو او نظرياتو لرلو نه شو گرمول، دا د ژبې په حقله د دوي ميتهاالوجي ده چې ډېر دروند قيمت لري ځکه بايد خوندي کړله شي چې راتلونکي نسلونه د خپلې دې اثاثې نه محرومه نشي -

حوالہ نامہ

- (۱) لودین، دولت محمد، ڈاکٹر، د عمومی ژبپوهنې مسائل، ختیخ
خپرندویه ټولنه، جلال اباد، ۱۳۹۵ لمريز، ص: ۵ -
- (2) Bussman, Hadumond, 2006. *Dictionary of Language and Linguistics* (Translated and edited by: Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi), Tayler and Francis e-Library.
- (3) Rahman, Tariq, *Linguistics for Beginners*, Oxford University Press, Karachi, 2010, PP: 09-11.
- (4) Dresser, Sam (Gaston Dorren), "Why is linguistics such a magnet for dilettantes and crackpots?" *aeon*, 14 September, 2017, aeon.co/essays/why-is-linguistics-such-a-magnet-for-dilettantes-and-crackpots. Accessed 17 Sep. 2017.
- (۵) قلندر پټه حواله د دوست محمد کامل، رحمان بابا، ترتيب او تدوين:
محمد زبیر حسرت، دانش خپرندویه ټولنه، پېښور، ۲۰۰۶ء، ص: ۹۶ -
- (۶) هم دغه کتاب، ص: ۹۳ -
- (۷) رحمان بابا، د رحمان بابا کلیات، تحقیق، ترتيب او سمونه: دوست
محمد خان کامل مومند او قلندر مومند، د چاپ ځاي، پېښور،
۱۹۸۴ء، ص: ۳۵۳ -
- (۸) خوشحال خان، خټک، /ارمغان خوشحال، مقدمه: میان سید رسول
رسا، یونیورسټي بک ایجنسي، پېښور، د اشاعت کال نه لري، ص: ۱۷۴ -
- (۹) حمزه بابا، غزنوي، جدون پریس، پېښور، ۱۹۸۴ء (اتم ځل)، ص:
۴۲ -
- (۱۰) خوشحال خان، خټک، /ارمغان خوشحال، ص: ۲۶ -

ڈاکٹر محمد علی دینا خیل

لیکچرار پشتو، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، مٹہ سوات

په جرمني كښې موجود د پښتو د وړومبۍ قلمي نسخې خبر البياز پېژندگللو

An Introduction of the first Pashto Manuscript *Khair-ul-Bayan* Present in Germany

Abstract: Khair-ul-Bayan is the ancient and first available Pashto manuscript. The colophon of this manuscript shows that it had been written/scribed on 20th Ramazaan 1061 Hijra (6th September 1651). This manuscript has been analyzed and observed in the light of the principles of Paleography.¹ After a long absence from the scene, for the first time the manuscript of *Khair-ul-Bayan* was discovered by Mawlana Abdul Qadir in Tubengin University Germany in 1959. Before its accession to Berlin Library, it was in possession of Sir E.D. Ross, Head of the School of Oriental and African Studies of London University. He had acquired it from a British army officer. On my inquiry regarding where and when this manuscript was received by Berlin's library, I was informed in written that "three manuscripts including *Khair-ul-Bayan* had been bought from Sir Denison Ross of London on payment of 150 pounds in 1926." In a paper, Georg Morgenstierne, has written that the manuscript of *Khair-ul-Bayan* by Bayazid Ansari, dated A.H. 1061, 'kindly place at my disposal by Sir. E. Denison Ross.'² There is only one manuscript of *Khair-ul-Bayan* in the Staatsbibliothek Berlin, Germany³. It is in its original form and there is no palimpsest.⁴ Its entry number is Ms. Orient. fol. 4093. Another manuscript of *Khair-ul-*

Bayan has also been discovered in Salaar Jang Museum (Haiderabad) India.⁵ This one was written a bit later in 1668. In many books, articles and in the prefaces of the published versions from Kabul and Peshawar, there are some discussions and questions about the number of pages of this manuscript, place and location of the manuscript, an article about Pashto alphabet including in this manuscript, the scribe and writer of this manuscript and the accession number of this manuscript. In this article I have analyzed all these discussions and debates and I have attempted to answer all these questions after a close observation of the manuscript during my visit to Germany.⁶

د پښتو د ټولو نه وړومبې معلوم. موجود او پوره کتاب خبرالبان د دے - د خبرالبان د ليکوال نوم بايزيد انصاري دے چې په خپلو مريدانو کښې په پيرروښان او په دشمنانو او مخالفينو کښې په پيرتاريک 'مشهور وة - د بايزيد انصاري د پلار نوم عبدالله وة - بايزيد انصاري په ۱۵۲۴ عيسوي کال په جالندهر کښې پيدا شوی وة - د دة دمور نوم بي بي امه وة چې دا د حاجي ابوبکر لور وه - د بايزيد انصاري کتاب خبرالبيان پ پېښور او کابل کښې چاپ شوی دے - د پېښور او کابل چاپ کتابونو بنياد چې په کومه قلمي نسخه دے دغه نسخه د جرمني په پايتخت برلن کښې په يو کتابتون کښې پرته ده - په دې مقاله کښې به د جرمني په برلن ښار کښې د خبرالبيان د پرته قلمي نسخې د پېژندگلو نه علاوه د يو څو نورو هاغه سوالونو او غلط فهميو جوابونه هم ورکول کيږي کوم سوالونه او غلط فهمياني چې د خبرالبيان د پېښور او د کابل نه د چاپ کېدو په وخت يا د چاپ کېدلو نه وروستو پيدا شوي دي - د پېښور چاپ خبرالبيان په کال ۱۹۶۷ کښې پښتو اکيډمۍ پېښور پوهنتون د حافظ محمد عبدالقدوس

قاسمي د ترتيب تدوين او حواشي او د مولانا عبدالقادر د پېژندگلو سره چاپ کړې دے . په پېښور چاپ کتاب کښې شپاړس مخو د مولانا عبدالقادر پېژند گلو ده او ۹۲ مخونه د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي ديباچه ده . او د دې نه وروستو بيا د کتاب متن او حواشي دي چې په ۳۰۱ مخونو مشتمل دي . د افغانستان چاپ عکسي خبر البيان په ۱۳۵۳ هـ ش کښې چاپ دے . په دې باندې ۲۴ مخونه عبدالحی حبيبي مقدما ليکلې ده . عبدالروف بېنوا پرې د بايزيد روښان يادون ' تر سر خط لاندې په نولسو مخونو مشتمله مقاله ليکلې ده . پوهاند عبدالشکور رشاد پرې د خبرالبيان د ليک دود د سر خط لاندې د ۲۵ مخونو يوه مقاله ليکلې ده . دې پسې د خبرالبيان متن دے او په اخر کښې يې لغتون ورکړي دي . په دې مقاله کښې به چې د کومو سوالونو جوابونه ورکولې شي په دغه سوالونو او اهمو خبرو کښې يو خوا هم سوالونه او بحثونه دا دي .

- ۱ . د پېښور او د کابل په چاپو نسخو کښې د صفحو د نمبرو فرق ولې دے ؟
- ۲ . د خبرالبيان نسخه په کومه کتب خانه کښې ده يعني په ټيوبنگن يونيورسټي، برلن ميوزيم يا برلن کتب خانه کښې ؟
- ۳ . د خبر البيان اولني ديارلس مخونه چې پکښې د پښتو د حروف تهجي او د رسم الخط بحث دے ، دا يوه جدا رساله ده که د خبرالبيان حصه ده ؟
- ۴ . د خبر البيان د جرمني د نسخې کاتب فقير بهار توسي دے يا فقير بهار توي ؟
- ۵ . په پېښور چاپ نسخه کښې د خبرالبيان د قلمي نسخې نمبر ولې نشته ؟
- ۶ . د دې قلمي نسخې سائز څه دے ؟ او په چاپ نسخو کښې سائز ولې نه دے ليکلې شوے ؟
- ۷ . د برلن لائبرېري ته دا قلمي نسخه د کوم څائے نه او کله مېلاو شوې ده ؟

۹. د دې قلمي نسخې د کاغذ رنگ او کواليتي او نور حالت څنگه دي؟

۱۰. د خبر البيان قلمي نسخه د برلن د رياستي لائبرېري ملکيت دے نو بيا دا نسخه د ټيوبنگن نه څنگه په لاس راغله؟ او دا چې د کومې لائبرېري ملکيت دے نو د دې نسخې پ اساس پ چاپ کتابونو کښې د هغه لائبرېري ذکر ولي نه دے شوی؟

۱۱. مارگنستيرن چې په ۱۹۲۷ کښې په يوه مقاله کښې د خبر البيان ذکر کړے دے او د دې نه يې مثالونه ورکړي دي نو دا نسخه په هغه وخت کښې د چا سره وه؟ ځکه چې عام خيال دا دے چې سر ډينسن راس په ۱۹۲۶ کښې دا نسخه مارگنستيرن ته ورکړه او بيا مارگنستيرن په ۱۹۲۷ کښې په يوه مقاله کښې د دې نسخې نه استفاده اوکړه.

مخکښې د دې نه چې په بره ورکړے شويو سوالونو بحث اوکړو. دا ضروري گڼم چې د خبر البيان د تحقيق په حواله پس منظري مطالعه وړاندې کړے شي.

پس منظري مطالعه

د خبر البيان ذکر له هر چا نه مخکښې دبستان مذاهب کړے دے. د دې نه وروستو د دبستان مذاهب په بنياد ائمه تلييس يا غارتگران ايمان د خبرالبيان ذکر کړے دے.^۱ په موجوده زمانه کښې سر ډينسن راس ورومې ليکوال دے چې خبرالبيان ورله په لاس ورغلي وه او هغه دا نسخه په ۱۹۲۶ کښې مارگنستيرن ته ورکړے وه. په ۱۹۲۷ کښې مارگنستيرن په خپله يوه مقاله *An Etymological Vocabulary of Pashto* کښې د خبرالبيان په باره کښې ليکي چې دا کتاب ما ته سر ډينسن راس راکړے دے.^{۱۰} مارگنستيرن هم په دې نسخې مبني يوه مقاله اوليکله چې په *New Indian Antiquary No. V* کښې په ۱۹۳۹ کښې چاپ شوې وه.^{۱۱} دا نسخه په کال

۱۹۵۹ کښې مولانا عبدالقادر د مغربي جرمني په ټيوبونگن يونيورسټي کښې موندلې و. ^{۱۲} او پښتو اکېډمي په کال ۱۹۶۷ کښې د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي په ترتيب او تدوين او حواشي سره چاپ کړې ده. د کابل نه چې کومه نسخه په ۱۳۵۳ (۱۹۷۴) کښې چاپ شوې ده د هغه نسخې په مخ ب پوهاند مير حسين شاه ليکلي دي چې دا نسخه خو 'اله وړاندې عبدالروف بېنوا صېب د ټيوبونگن يونيورسټي نه راغونښتې وه' ^{۱۳} د دې نه وړاندې ډاکټر مجاور احمد زيار د يادون د سر خط لاندې ليکلي دي چې دا چاپ د هغې يواځينۍ لاسکښنې سره رازيږي چې د پېښور پوهنتون د پښتو اکاډمي پخواني مشر ارواښاد مولانا عبدالقادر په ۱۹۵۹ کال د لويديز المان د ټيوبونگن پوهنتون په کتب خانه کښې موندلې او په ۱۹۶۷ کال يې د هغه اکېډمي له لارې په پوره خوند او شخوند چاپ کړې وه. ^{۱۴} او مخکښې يې دا هم ليکلي دي چې ټول پوهاند په دې متفق دي چې د ټيوبونگن نسخه تر اوسه په نړۍ کښې لومړۍ نسخه ده چې يې د لېږد ليک استنساخ نېټه د پير روښان تر مړينې (۹۸۰ لېږدي) ۸۱ کاله وروستو ښودل شوې ده. ^{۱۵} او بيا وړاندې ليکي چې زمونږ په چاپ نسخه کښې د عکاسۍ نه پاتې شوي اول او اخري دوه مخه د پېښور چاپ د نسخې نه راخستل شوي او خطاطي شوي دي. ^{۱۶} عبدالحي حبيبي د روښان پير عصر او د ده غورځنگ د سرخط لاندې په سريزه کښې د دې نسخې په باره کښې ليکلي دي چې د خبر البيان دا نسخه پينځوشت کاله وړاندې په لندن کښې د سر ډينسن راس څخه وه. ^{۱۷} د دوهم جنگ عظيم نه بعد د ټيوبونگن په کتب خانه کښې پېدا شوه. ^{۱۸} په ۱۳۴۲ ش (۹۶۳ عيسوي) کال د کابل د استقلال په جشن کښې د جرمني سفارت په نندارتون کښې اېښې وه. ^{۱۹} د کابل چاپ 'پربالبيان' (۱۹۶۳) کښې چې حبيبي صاحب دا ليکلي دي چې دا نسخه پينځوشت کاله وړاندې په لندن

کڻبي د سر ډينسن راس څخه وه نو دا خبره صحيح ځکه نه ښکارېږي چې د برلن لائبرېري دا نسخه د سر ډينسن راس نه سره د دوه نورو نسخو په ۱۹۲۶ کڻبي اخستې ده او د لائبرېري د قلمي نسخو ه کپتلاگ کڻبي د دې نسخې اندراج هم په کال ۱۹۲۶ کڻبي شوي دي. دغه رنگ که مونږ اوگورو نو د ۱۹۶۳ او ۱۹۲۶ تر مينځه د پينځويشت کالو نه زيات کالونه راځي. او دغه رنگ دا خبره چې ليکله شوې ده چې سر ډينسن راس په ۱۹۲۶ کڻبي دا نسخه مارگنستېرن ته ورکړه او هغه په ۱۹۲۷ کڻبي ه يوه مقاله کڻبي د دې نسخې نه استفاده اوکړه. نو دا خبره مونږ داسې کولې شو چې د ۱۹۲۶ نه وروستو دا نسخه د چا ذاتي ملکيت کڻبي نه ده پاتې شوې. ممکنه ده چې دا نسخه د مارگنستېرن لاس له د کال ۱۹۲۷ نه اول راغلې وي خو د هغه مقاله پرې په کال ۱۹۲۷ کڻبي چاپ شوې وي.

د ذرالبیان يوه بله نسخه په هندوستان کڻبي د سالار جنگ ميوزيم په کتب خانه کڻبي ده. دا نسخه په ۱۰۷۹ هجري کال ليکله شوې ده. د کاتب نوم يې مرزا محمد دی. د دې خط نسخ او نستعليق دواړه دي. د پاڼو شمېر يې ۴۴۸ دی په هر مخ ۱۷ کرښې دي. سايز يې ۲۷x۱۵ سم دی. دا نسخه په توره سپاهي ليکلې شوې ده خو ځای په ځای پکښې سره سپاهي هم کارول شوې ده لکه د فصلونو او ابوابو عناوين په سور رنگ ليکله شوي دي. دا نسخه د ژبو په ترتيب سره په څلورو ژبو کڻبي ده يعني په عربي، فارسي، پښتو او پنجابي. د نسخې عربي، پښتو او پنجابي برخې اعراب هم ري. د دې نسخې ځيني برخې وېنډ خورلي دي.^{۲۰} د خبرالبیان په باره کڻبي سر اولف کيرو داسې ليکي.

Bazid [Bayazid] himself embodied his doctrines in considerable works of which the best known were the *Khair-ul-Bayan* and the *Khurpan*. These once enjoyed a

wide vogue but, being heretical, were later banned by orthodox decree. I have heard hints that copies are still hidden away, but since they are regarded in many quarters almost as obscene literature, they have been placed upon an Islamic Index and are extremely difficult to come by.²¹

پيرروڻيان دا ڪتاب يعني خبرالبياڙ په ۹۶۸ هـ. ڪڻي ليکڪ وءَ. او دا دا هغه وروميه ليکڪ ڪتاب دے. عبدالحى حبيبي د دي ڪتاب د ليک ڪال ۹۶۰ هـ. گڻله دے خود ڊاڪٽر يار محمد مغموم خٽڪ د وينا تر مخه د حبيبي اٽڪل صحيح نه ٻڌڪار ڀري^{۲۲} پيرروڻيان خان ته يو مڪتب لڙلو او ڪوم شاعران چي د دغه مڪتب پيروڪار دي هغوي ته روڻياني شاعران وٽله شي. روڻياني شاعرانو ڪڻي دولت لوانه، مرزاخان انصاري او ڪريمداد د روڻيان يادونه داسي ڪوي.

د دولت په ديوان ڪڻي د بايزيد روڻيان د تصوف او سلوڪ په باره ڪڻي يوه لويه قصيده ده چي يو بهت يي دا دے.

بل صفت به د بايزيد مسڪين بيان ڪرم
خاص و عام ڇيني ونغوري په غورونر^{۲۳}

او اخري بهت يي دا دے

د معني شاهد به مخ درته خرگند ڪه
ڪه په دا ڪلام عمل او ڪري پڻستون^{۲۴}
هر طالب چي عمل ڪا مقصود به مومي
چي مريد د ورمير بايزيد مسڪين ش^{۲۵}

ڊاڪٽر اختر خان ليکي چي خبرالبياڙ په هغه وخت ڪڻي ليکڪ شوه دے ڪوم وخت چي بايزيد انصاري د ڪي گرم نه ووتو او د مرزا حڪيم سره يي لا ملاقات نه وه شوه. دغه وخت ڪڻي بايزيد د ورو سره قيام ڪولو.

غالبه ده چي هم د دي قيام په دوران کښي يې ليکلې وي - ډاکټر اختر خان دا هم ليکي چي شايد اخوند دروېزه ته معلومه وه چي دا کتاب د ډ وړو سره د قيام په دوران کښي ليکله شوه دے - ځکه هغه دي سلسله کښي د ملا ارزاني نوم اخلي او ملا ارزاني د پير روښان سره د ډ وړو په علاقه کښي اوسېده -^{۲۶} حافظ محمد عبدالقدوس په خبرالبيان کښي د ځنو داسي ټاټوبو د استعمال په بنياد چي د هغه په خيال په ډ وړو کښي نه استعمالېږي، دا نتېجه اخذ کړې ده چي دا کتاب په هغه وختونو کښي ليکلې شوه دے کله چي پير روښان د ډ وړو د علاقې نه د خپلو د علاقې په نيت روان شوه وه خو تر دغه وخته د خپلو علاقې ته رسېدلې نه وه - هغه وايي چي د دي نه داسي معلومېږي چي بايزيد خپل کتاب په هغه وخت کښي ليکلې وه کله چي دے د ډ وړو د علاقې نه تلې وه او خپلو ته لانه وه رسېدلې -^{۲۷} دي باره کښي ډاکټر يار محمد مغموم خټک ليکي چي د ځنو خاصو ټاټوبو د استعمال په بنياد مونږ خبرالبيان د يوې خاص علاقې پورې ځکه نه شو تړلې چي د دي مصنف پير روښان يو عالم سره وه او د پښتنو د مختلفو قبيلو د ژبو لهجو) نه يې واقفيت لرلو -^{۲۸}

خبر البيان په څلورو ژبو کښي ليکلې شوه کتاب دے - دي باره کښي مشهور روښاني شاعر دولت لواني داسي وايي -

په څلور لفظ يې خبرالبيان گوره
چي نازل شوه وروښان ته له سېحان^{۲۹}

و بل ځاي کښي داسي وايي -

په څلور لفظ يې جوړ خبرالبيان کړه
موافق شوه په آيات په حديثونه

مصنف په هندي وۀ هم په فارسي وۀ
هم په ژبه د عرب هم د افغانو ۳۰

د خبرالبيان د مختلفو ژبو په باره کښې زلمه هېواد مل په خپل کتاب
د هند د کتب خانو پښتو خطي نسخې " کښې د خبر البيان د يوې بلې نسخې
په پېژندگلو کښې ليکلي دي چې د کتاب مطالب په څلورو ژبو دي - عربي،
فارسي، پښتو، پنجابي - چې د ژبو په ترتيب سره پکښې راغلي دي. ۳۱ او
بل ځايه کښې دا ليکي چې د دې نسخې عربي، پښتو او پنجابي برخې اعراب
هم لري. ۳۲ د دې نه پته لگي چې خبرال مان په څلورو ژبو کښې ليکله شوې
وۀ.

دا خبره زياته مشهوره ده چې پير روښان هغه وخت خبرالبيان
اوليکلو کله چې هغه د دورو سره قيام کولو. ۳۳ بايزيد انصاري که په هر
ځايه کښې د قيام په دوران کښې دا کتاب ليکله دے خو لهجه يې ورله
معياري ځکه منتخب کړې ده چې ټول خلق پرې وهه شي او د يوې خاص
علاقې پورې محدود نه کړه شي. د بايزيد انصاري په ليک کښې د پښتو
د لهجې په باره کښې ډاکټر يار محمد مغموم داسې ليکي -

بايزيد انصاري په خپلو ليکنو کښې تر خپله وښه د پښتو د
هغه لهجې د استعمالولو کوشش کړه دے چې ورباندې د
پښتنو اکثريت پوهه ي. هغه د پښتنو په جنوبي علاقه
کښې ويونکې د پښتو د هغه مقامي لهجو د استعمال نه ځان
ساتله دے چې ورباندې يوې مخصوصې علاقې پورې د دۀ
د محدود کېدو وړه پيدا کېدے شوه. هغه د پښتو د يو
مخصوص غړ د نمايندگۍ د پاره چې په موجوده وختونو
کښې يې د ۳۴ په توري ترجماني کيږي. د پښتو الف با په

سلسله کښې يو نوے تورے "د" ځای ایجاد کړه. دا تورے
په جنوبي علاقه کښې د اوسېدونکيو پښتنو په نسبت د
پېښور په وادي کښې د اوسېدونکيو زياته ترجماني کوي
۳۴

تر دې دمه د مختلفو منابعو په حوالو سره د خبر البېان پېژندگلو
اوشوه او په خبرالبان د شوي کار هم لنډه شان تذکره اوشوه. اوس به د
خبرالبېان د قلمي نسخې خدوخال بيان کړو او بيا به هغه سوالونو ته ووابونه
ورکړو د کومو ذکر چې د دې مقالي په شروع کښې شوي دي.
د قلمي نسخې پېژندگلو

په ستايس بيبليوتيک برلن جرمني کښې د خبر البېان يوه قلمي
نسخه موجود ده. د قلمي نسخو په کيټالاک کښې د دې نسخې لنډه
پېژندگلو په جرمني ژبه کښې ليکله شوې ده. دغه پېژندگلو د جرمني ژبې نه په
انگرېزي کښې داسې ترجمه شوې ده.

*BaharTusi, Khair-ul-Bayan. It is a book about the Roshanites. Its
compiler was a disciple of Pir Roshan. Further information about
Afghans [Pashtuns] are available in a book of Darmestedter 'Les
Chants Populaires des Afghans' and the Dictionary of Raverty. It
has been written in 1061 A.H and it is said that it is the oldest book
of Paschtu.*³⁵

ترجمه توسي، خيرالبېان، دا د روښانيانو باره کښې يو کتاب دی.
د دې کتاب د پير روښان يو شاگرد وه. د افغانانو باره کښې نور معلومات د
دارمستيتير په کتاب Les Chants Populaires des Afghans او د راورتي په
ډکشنري کښې موجود دي. دا کتاب په ۱۰۶۱ هجري کښې ليکله شوی
دی او داسې ويلي شي چې دا د پښتو د ټولو نه زوړ کتاب دی.
د پاڼو شمېره

د قلمي نسخو په دې کپټلاگ کښې د پښتو (Spelling) هجې Paschtu ليکلې شوې ده . په کپټلاگ کښې د قلمي نسخې د پاڼو شمېره ۱۶۷ ورکړې شوې ده او په نسخه کښې ټولې پاڼې ۱۶۸ دي خو دا يوه پاڼه خالي ده و د متن پاڼې ۱۶۷ دي . د اولې پاڼې په ورومې مخ د نسخې نمبر دے او متن پرې نشته . د متن شروع د اولې پاڼې د مخ ب نه کيږي . د اتمې پاڼې ب مخ او د نهمې پاڼې الف مخ خالي دي . ډاکټر يار محمد مغموم خټک په خپل کتاب روښانيان او پښتو ادب کښې د خبرالبيان د ټيوبنگن د نسخې د پاڼو شمېره ۱۴۴ ليکلي دي.^{۲۶} خو ممکنه ده د کتاب غلطې وي .

ښاغلي عبدالحی حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ کښې ليکي چې دا نسخه ۳۳۰ مخونه لري.^{۲۷} ښاغلي قلندر مومند په خپل کتاب د خبرالبيان تنقيدي مطالعې کښې ليکي چې د عبدالحی حبيبي مرحوم دا غلط فهمي ده چې هغه وائي چې دا واحد خطي نسخه د ۳۳۰ مخونو ده . حالانکې کومه عکسي نسخه چې په ۱۲۵۳ هـ کښې د حبيبي د مقدمې سره چاپ ده ۱۶۷ پاڼې لري چې ټول مخونه يې ۳۳۴ کيږي او د دې غلط حساب له وجې نه د حبيبي مرحوم کتاب د پښتو ادبياتو تاريخ کښې د خبرالبيان ټولې حوالې غلطې شوي دي.^{۲۸} او دغه رنگ وړاندې ليکي چې حبيبي مرحوم د هغې نسخې فوټو سټيټ نه وه کتلې چې د ټيوبنگن يونيورسټي په لائبرېري کښې وه . مولانا عبدالقادر مرحوم يې فوټو سټيټ حاصل کړې وه او بيا وروستو هم د دغه نسخې عکسي ايډيشن په ۱۳۵۳ هـ (۱۹۷۴) کښې له کابل چاپ شؤ .^{۲۹} په کابل چاپ نسخه کښې د عکاسۍ نه پاتې شوي دوه مخه د پېښور چاپ نسخې نه راخستل شوي او خطاطي شوي دي .^{۳۰}

لکه څنگه چې وړاندې ذکر شوي دي چې د قلمي نسخو په کپټلاگ کښې د دې قلمي نسخې د پاڼو شمېره ۱۶۷ ورکړې شوې ده او په نسخه

کتابي ٽولي پاني ۱۶۸ دي خو په دي کتبي په اخري پانه نور ليکل^۶ شته خو متن پري نشته . خو نمبر پري لگول شوي دے نو دا رنگ د متن پاني ۱۶۷ دي . دغه رنگ د اولي پاني الف مخ خالي دے . او د اتم پاني ب مخ او د نهم پاني الف مخ خالي دي . نو دغه رنگ دري مخونه خالي شو نو پکار ده چي د کابل عکسي نسخه کتي ۲۳۱ مخونه وي . د کابل^۷ عکسي چاپ او د پيښور^۸ چاپ نسخو کتي هم د مخونو شمير د اول نه غلطه شوې ده . د برلن په قلمي نسخه کتي د متن شروع د اولي پاني د ب مخ نه شوې ده او د کابل عکسي چاپ او د پيښور چاپ نسخو کتي يي د متن ورومبي مخ ل ۲ ب نمبر ورکړي دے . د برلن د قلمي نسخي موازنه چي د کابل د عکسي نسخي او د پيښور چاپ نسخي سره اوکړي شوه نو د پيښور چاپ او د کابل عکسي چاپ نسخو د پانو شمير د ۹ الف مخ پوري غلطه ده . د برلن په قلمي نسخه کتي پ ۱ الف مخ د نسخي نمبر ليک دے . او ۱ ب نه متن شروع دے . او پيښور او د کابل نسخو د متن ورومبي مخ ل ۲ ب نمبر ورکړي دے . بله خبره دا ده چي د برلن په قلمي نسخه کتي ۸ ب او ۹ الف دوه مخونه خالي دي او د کابل او پيښور نسخو دا مخونه خالي نه دي ورکړي خو نمبر يي ورله ورکړي دي . دغه رنگ د کابل او پيښور چاپ نسخو د پانو د شميري ترتيب ۹ ب نه د برلن د نسخي وره برابري .

د متن موازنه

چي کله ما د برلن د قلمي نسخي او د پيښور د چاپ نسخي موازنه اوکړه نو په متن کتي هم لري لري غلطيانې مخي ته راغلې . لک د پيښور چاپ مخ ۶ اخري کرښه کتي د عليه هذا الكلام ته يي په حاشيه کتي ۲ الف ليکلي دے . چي مراد تري د قلمي نسخو ۲ الف مخ دے او هم د ۲ الف نمبر د کابل چاپ په عکسي نسخه کتي هم دے . د برلن په قلمي نسخه او د

پاکستاني زبان و ادب ۲۰۱۷ء

کابل په عکسي چاپ کښې د عليه هذا الکلام نه وروستو صار بالله کل عمل
والکلام قال هادي رحمتي عليه هذه الکلام بسم الله الرحمن الرحيم بدايت
الكتاب ليکله شوي دي . و د پېښور په چاپ نسخه کښې ' صار بالله کل
عمل والکلام قال هادي رحمتي عليه هذه الکلام ' نشته . د يادونې وړ ده چې
ما د برلن د نسخې د متن موازنه د پېښور او کابل چاپ سره صرف د يو څو
مخونو او کره . نوره موازنه ما نه ده کړې نو په دې حقله زه څه نه شم ليکله .

د قلمي نسخې نمبر

د دې قلمي نسخې نمبر MS. Orient. Fol. 4093 دے . دا نسخه مضبوط
جلد لري . د متن نه په وړاندېني مخ دا لاندېني ليکل په تور خط ليکله شوي
دي .

Acc. Ms. Or. 1926. 240

Ms.or.fol. 4093

د دې ليک نه لاندې د برلن د کتب خانې د سور رنگ يو بيضوي مهر لگېدلی
دے .

خط او سياهي

دا نسخه په نستعليق خط کښې په توره سياهي ليکله شوې ده . چې
مينځ مينځ کښې پکښې بعضي لفظونه يا توري په سره سياهي هم ليکله شوي
دي . د اولې پاڼې په ب مخ دوه ځايه او بايزيد " پ سور خط ليکله شوے
دے . د څلورمې پاڼې په الف مخ دا لاندېني حروف په سره سياهي ليکله
شوي دي .

ب پ ت ث ج چ خ د د ۴ ذ ۵ ر ز ر س ش ص ض

د څلورمې پاڼې په ب مخ دا لاندېني حروف په سور خط ليکله شوي دي .

ع غ ف ل م ن ه لاي

پاکستاني زبان و ادب ۲۰۱۷ء

د دې نه علاوه په ورومېيو څو مخونو کښې چې کوم لفظونه په سور خط ليکلي شوي دي هغه دا دي .

سبحان . نبي . قال . بايزيد . عيان . هادې . هادي . الله . گور . بيان . معرفت . پيغامبران . خداي . اعلام

ترقيمه

د دې نسخې ترقيمه په لاندینو درېو کرښو مشتمله ده . .

تمت عام خبرالبیان بروز چهارشنبه بوقت عصر بتاريخ بیستم ماه مبارک رمضان برای عصمت نیا بی بی خیر خاتون

کاتب فقیر بهار توسي موريد پير روشن رحم الله عليه هر که ختم کند کاتب را به فاتحه یاد آرد ۱۰۶۱

د یادونې وړ ده چې د پښتو اکېډمۍ پېښور چاپ خبرالبیان په ترقيمه کښې د عصمت نیا بي بي نوم عصمت پناهي بي بي ليکلي شوي دي او د کاتب نوم بهار توي ليکلي شوي دي^{۴۶} کوم چې په قلمي نسخه کښې بهار توسي دي . حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي د خبرالبیان په دېباچه کښې ليکي چې توي هغه قبيله ده کومه چې په هغه وخت کښې د بايزيد روښان مريدان شو کوم وخت چې هغه کابل ته د مرزا حکيم دربار ته تلو^{۴۷}

د متن شروع

د کتاب متن د اولې پاڼې د مخ ب نه شروع کېږي . د متن شروع په دا ډول شوي ده .

يا بايزيد اکتب على بدايت الكتاب تعظيم الحروف بسم الله اتمام اني لا يضيع اجر الذين ان يکتبون ثم تجربون حرفا او نقطه ثم يکتون لاجل صحيح البيان

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

یا بایزد نویس بر آغاز کتاب به بزرگی بدرستی حروفها بسم الله تمام من که
نمیکنم فرد انکسان که می نویسند باز خراب می کنندیک حرف یا نقطه باز
می نویسند برای درست

د متن پائی

د متن اخري پايه ۱۶۷ هـ - د دې پانې په ب مخ دا متن درج دے -

ربك وان له تفعل فما بلغت رسالته بيان دي په قران رب تال للقران
والقران يلعنه هسه ويليدي صلي الله عليه وسلم او ژوندون به ييوي لگناهان
ترو بيامومي عذاب د زنكدن د گورد قيامت د اور او عذاب رنگا رنگ عيان
ذالك بان الله نزل الكتاب بالحق وان الذين اختلفو في الكتاب لفي شقاق
ععيد بيان دي يعذب الله الانسان بسبب العصيان و يدخلهم في الانسان في
راحه بسبب الاحسان هادي ويليدي رحمت د خدای په د دا كلام

د قلمي نسخې اخري پايه متن نه لري خوپه پنسل پرې د پانې نمبر 168 لپ ے
شوے دے - په دغه پايه په پنسل نور دا ليکل شوي دي -

167 Bll (ohne das vorsatzblatt am Ende des Buches)

4.II. 1975

د ۱۶۸ پانې په ب مخ دوه ستيکرې لگولې شوي دي - په اولني ستيکر په
توره سياهي دا ليکل شوي دي -

Old Pushtu M.S.

1061. A.H.

Khairul Bayan

په بل ستيکر دا ليکل شوي دي -

The Roshaniya@ sech by a disciple of Pir Roshan BaharTusi.

Unpublished.

د قلمي نسخې په شا د سور رنگ يو ستيکر لگېدلی دے چې په هغه
باندې دا ليک درج دے - Ms. Orient. Fol. 4093 - دا قلمي نسخه په هر

مخ رکاب لري - په قلمي نسخه د پاڼو د شمېرې نمبرې د کتب خانې عملې لگولي دي - د گس اړخ په جلد په اولني مخ يو وړوکې سټيکر لگېدلی دے چې د انگرېزي په غټو حروفو باندې پرې دا ليکل درج دي -

BUCHBINEREI
J. KOHNERT
CHARLOTTENBURG.

سائز

د دې قلمي نسخې د جلد سائز 25x16 سينټي ميټر دے - دننه د کاغذ 24.5x14 سينټي ميټر دے او په کاغذ د متن سائز 17x6 سينټي ميټر دے - ښي طرف ته حاشيه څلور سينټي ميټره ده - او د پاڼې لاندې او لپاسه حاشيه درې نيم سينټي ميټره ده - په يو مخ د کرښو شمېره يولس ده - په چاپ نسخو کېنې د دې قلمي نسخې سائز کېدے شي په دې وجه نه وي ليکلے شوے چې د دغه چاپ کتابونو بنياد د دې نسخې په نل يا مائېکرو فلم باندې دے او د نقل او مائېکرو فلم نه د نسخې د سائز باره کېنې پوره تفصيلات په نظر نه راځي -

د کاغذ رنگ

د اولنۍ پاڼې ب مخ او اتمه پاڼه داسې پرېکړې لکه د سرو زرو ابه چې ورله ورکړے شوي وي - د اتمې پاڼې ب مخ او د نهمې پاڼې الف مخ خالي دي - د ماغذ رنگ زير دے او وېنوهم خ لے دے خوبيا محفوظ کړے شوے دے - د دوېمې پاڼې نه د وومې پاڼې پورې د کاغذ رنگ زير دے خو د نور کتاب نه لږ مختلف زير والے لري - د نهمې پاڼې د کاغذ رنگ اسماني دے - د دې پاڼې الف مخ خالي دے او په ب مخ يې دا ليکل شوي دي -

بسم الله الرحمن الرحيم

پنامہ د خدای چہ بخشاینده دے - مهربان معنی پنامہ د خدای پخدای دی
عیان اغاز د کتاب او بایزید د ډیر ستور صفت وکنس خوبني مې پیدا شي
چیدما ډیر ستور صفت وایي ادمیان گور د ما تسبیح وایي چیدما پمزک
کښیدی پاسمان نشت هیخ بیرون چیدما تسبیح وایي تباور کړید ا بیان تسبیح
لله ما في السموات و ما في الارض قران کنس دی عیان کل شي قال تسبیح
الرحمان هادي

د لسمې پانې په الف مخ د هلال سپوږمۍ : په شان شکلونه دي او د
دې پانې رنگ لږ زیات زیر دے - او دغه رنگ شکلونه د وولسمې پانې په ب
مخ هم دي . د اتلسمې پانې د کاغذ رنگ هم د نهمې پانې په شان اسماني
دے . د شپاړسمې پانې ب مخ ، د یویشتمې او دېرشمې پانې الف مخونه او
د درې دېرشمې پانې ب مخ هم پرقیدونکے د سرو زرو په شان رنگ لري . د
ووه دېرشمې پانې الف مخ اسماني رنگ لري او په شالید کښې یې چوکور
شکلونه هم موجود دي . د دویمې پانې ول مخ ، د وومې پانې دویم مخ، د
دولسمې پانې دویم مخ، د پینځلسمې پانې اول مخ، او د څلور څلوېښتمې
پانې اول مخ باندې تور داغونه لگیدلي دي خو دا داغونه داسې دي چې
لاندې ترې متن ښکارېږي .

د ورومبیو اتو پانو رنگ د نورو پانو د رنگ نه بیل دے او بله خبره
دا ده چې په رسمي توگه بسم الله هم په نهمه پانه کښې په نظر راځي . په دې
ورومبیو پانو کښې د پښتو د حروف تهجي او د دې د اوازونو بحث شوے
دے . دلته د بسم الله نه دا پته لگي چې باقاعده خبرالبیان هم د دې ځای نه
شروع شوے دے . خو د ورومبیو پانو او د نهمې پانې د کاغذ د رنگ د
مختلف کېدو هم ډېرې وجې کېدے شي . کېدے شي دا ورومبیۍ پانې یوه
جدا رساله وي او د بسم الله نه په دېخوا بل کتاب وي . د اولو اتو پانو رنگ د

راتلونکو پاڻو نه د مختلف ڪېدلو دا وجه هم ڪېد ۽ شي چي دا د خبر البيان تفسير وي لکه څنگه چي قلندر مومند ليکلي دي چي د چاڀي او عڪسي نسخو ڪنبي خبر البيان د رسم الخط د بحث نه پس شروع ڪيري او ابتدا يي له بسم الله الرحيم نه ڪيري چي ورپسي د ڪتاب د نوم په حيثيت تفسير ليکله شوي دے . ځکه نو دا قياس وزن لري چي د تفسير د لفظ نه پس ته ليکله ڪتاب خبر البيان نه بلڪي د خبر البيان تفسير دے . د دي قياس تاييد له دي حقيقته هم ڪيري چي په ذکر شوي صفحه د عربي د عبارت ' ڪل ام ذي مالم بيذا باسم الله فهو اجر قال النبي عليه السلام . ڪلمه بسم الله . . . قال عليه رحمه الله هذا الڪلام ' ترجمه نه په فارسي ڪنبي شوي ده او نه په پښتو ڪنبي او دا څيز د ي ثبوت دے چي دا تمهيدي ڪلمات د مفسر له خوا دي له خدايه نه دي . او چي دا سره ومنو نو بيا به دا خامخا منو چي د پېښور چاپي او د ڪابل عڪسي نسخه خبر البيان نه بلڪي د خبر البيان تفسير دے . ۴۸

د خبر البيان د قلمي نسخي ځاے

په دي قلمي نسخه د ٽيوبنگن يونيورسټي د ڪتب خاني نوم، نمبر يا مهر نشته خو دا نسخه مولانا عبدالقادر د ٽيوبنگن يونيورسټي په ڪتب خانه ڪنبي موندلې وه . ښاغلي عبدالحي حبيبي د دي نسخي د ځاے ځايگي باره ڪنبي وائي چي دا واحده خطي نسخه اول د سردي . ن راس سره په لندن ڪنبي وه او وس د غربي جرمني برلن په يوه وزيرم ڪنبي په ۴۰۹۳ نمبر پرته ده ۴۹ دا نسخه ما په سٽاٽسبيليوٽيڪ برلن ڪنبي اوليده . دا د برلن تر ٽولو لويه رياستي ڪتب خانه ده . په دي ڪتب خانه ڪنبي د مشرقي علومو په څانگه ڪنبي د دي نسخي نه علاوه نوري د پښتو نسخي هم موجود دي . ۵۰ چي ڪله ما په سٽاٽسبيليوٽيڪ برلن د مني ڪنبي دا نسخه اوليده نو ما ته

پته اولگېده چې دا هغه نسخه ده کومه چې مولانا عبدالقادر په ټيوبونگن کښې ليدلې وه او حبيبي صاحب يې په مغربي جرمني کښې په يو ميوزيم کښې ذکر کړې ده. د دې سپيناوي په خاطر ما د کتب خانې عملي ته د نسخې د اصليت په باره کښې د نورو مالوماتو د پاره درخواست اوکړه او هغوي ما ته تحريري معلومات راکړل چې پکښې ليکلي شوي وو چې دا نسخه هم د ستاټسيبيليوتیک ملکيت ده او دا نسخه هم د برلن د لائبريري په ۱۹۲۶ کښې د لندن د سر ډنسن راس نه د دوو نورو نسخو سره په يو نيم سل پونډه اخستې وه. د قلمي نسخو ولټه کپتلاگ چې کله ما اوکتلو نو هم پته اولگېده چې دا نسخه په کپتلاگ کښې په کال ۱۹۲۶ کښې درج شوې وه. زما د يوې پوښتنې په جواب کښې چې دا نسخه چې د برلن د لائبريري ملکيت ده نو دا ټيوبونگن ته څنگه اورسېده ما ته وويلي شو چې د دوهم نړيوال جنگ په دوران کښې په برلن د زياتې بمبارۍ له کبله ډېر کتابونه او قلمي نسخي نورو علاقه ته لېږلې شوي وو چې پکښې د برلن د دې لائبريري د مشرقي څانگې قلمي نسخې هم ټيوبونگن ته ولېږلې شوې وې. هم دغه وجه ده چې مولانا عبدالقادر صېب دا نسخه په ټيوبونگن کښې موندلې وه. دا خبره مولانا عبدالقادر د خبراليان په پېژندگلو کښې هم کړې ده. هغه په دې باره کښې داسې ليکي.

دا کتابونه د برلن د کتب خانو نه د جنگ په زمانه کښې د بمبارۍ نه د بچ ساتلو په خاطر ټيوبونگن ښهر ته راتښتولي شوي وو. او د جرمن قوم د علم شوق د داسې کتابونو د بچ کولو سبب اوگرزېدو. ۵۱

اوس پاتې شوه د عبدالحی حبيبي صېب دا خبره چې دا نسخه په مغربي جرمني کښې په ميوزيم کښې وه نو دا معلومات ما ته په لاس رانغلل.

عبدالحي حبيبي د کابل چاپ خبر البيان کښې ليکي چې د خبر البيان دغه خطي نسخه په سر کښې خوارلس مخه پورې رساله لري چې د رسم الخط او پښتو ليک دود بيان دے . ښائي چې دغه رساله پير روښان د پښتو ليک دود د پاره ليکلې او بيا يې د خبر البيان په سر کښې اچولې وي چې لوستونکي يې په ليک دود خبر شي ^{۵۲}

ښاغلي عبدالحي حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ کښې په خيرالبيان کښې د پښتو د رسم الخط رساله پ باره کښې داسې ليکي .

داسې ښکاري چې پير روښان د پښتو ژبې ځيني حروف چې مخصوص اصوات لري او د عربي او فارسي حروفو له اشکالو څخه هغه اصوات نه زده کړي، په يوه مخصوصه رساله کې ترتيب او توضيح کړل او د هغو د ليکلو شکل يې وټاکه، که څه هم پښتو ژبې پخوا رسم الخط او کتب او اثار درلودل؛ خو په دغه وخت کښې به هغه مهجور شوي وو؛ نو ځکه د يو څو پاڼې رساله پر وليکله . ^{۵۳}

د دې نه وړاندې حبيبي صېب بيا داسې ليکي .

د خيرالبيان کومه خطي نسخه چې پخوا له سر دينسن راس څخه په لندن کښې وه او اوس د عربي جرمني په يوه موزيم کې پرته ده، د رسم الخط رساله په سر کې لري چې ۱۴ مخه ده . د دې رسالې او د ارزاني او دولت قلمي ديوانونه چې ما ليدلي دي، رسم الخط يې يوازې دے . له فارسي او عربي سره مشترک حرفونه هسې ليکي، لکه په نستعليق رسم لخط کې چې کښل کېده . ^{۵۴}

د پير روښان يو مريد دولت^{۵۵} هم دې طرف ته داسې اشاره کړې ده -

افغاني لفظ مشکل و لوست کوېش نه شه
ورته وشوه کونده ديارلس حروفون^{۵۶}

د دې شعر په باره کښې قلندر مومند ليکي چې دا د دولت لواني په هغه چاپ ديوان کښې نشته کوم چې پښتو ټولنې په ۱۳۵۳ هـ ش (۱۹۷۵) کښې چاپ کړې دے -^{۵۷} قلندر مومند وائي چې دا شعر د دولت شعر نه دے او که فرض کړه مونږه يې ومنو چې دے نو بيا هم دا سوال پېدا کيږي چې حالنامه د رسم الخط په باره کښې د پير روښان يا روښاني تحريک ذکر ولې نه کوي -^{۵۸}

ما چې کله د جرمني په برلن ښار کښې د خبر البيان قلبي نسخه وليدله او د دې مې په غور مشاهده اوکړه نو زه په دې نتېجه اورسېدم چې په دې کښې هيڅ شک نشته چې د خبر البيان اولني ديارلس مخونه ځانله يوه رساله ده - ځکه چې د اتمې پاڼې ب مخ او د نهمې پاڼې الف مخ خالي دي - مطلب دا دے چې د اتمې پاڼې په الف مخ دا رساله ختمه شوې ده نو ځکه ب مخ خالي دے - او د نهمې پاڼې د ب مخ نه خبر البيان شروع کيږي نو ځکه يې الف مخ خالي دے - دوېمه خبره دا ده چې د اولې پاڼې ب مخ يعني د کوم ځاي نه چې رساله د رسم الخط شروع کيږي او د اتمې پاڼې الف مخ يعني په کوم ځاي چې دا رساله ختميږي، دا دواړه مخونه داسې پړق کوي لکه د سرو زرو ابه چې ورله ورکړې شوي وي - د دې نه پته لگي چې د دې رسالې اول مخ او اخر مخ په زرزي سره ځانسته کړې شوي وو - د دې اولنو اتو پاڼو د کاغذ رنگ خو زير دے خو د نور کتاب نه بالکل جدا ښکاري او د نور کتاب په نسبت دا پاڼې وېنوياتي خوړلې دي - ښه صفا معلومېږي چې دا اتم پاڼې

د خبرالبیان نه جدا وې خو د خبرالبیان سره يو ځای جلد بند شوي دي . د نهمې پانې د کاغذ رنگ اسماني دے او د ورومې اتو پانو د کاغذ نه بالکل مختلف دے . د کتاب د جلد نه داسې پتا لگي لکه چې جلد بندي يې ډېره وروستو شوي ده نو ځکه دې خبره کښې ۵ څ شک نشته چې اولني ديارلس مخونه ورسره بيا وروستو لگول شوي دي او دا خبرالبیان نه بلکې ځان له د رسم الخط يوه جدا رساله ده کومې ته چې حبيبي صېب اشاره ۶ ي ده . او د دولت يو شعر يې د نمونې په توگه وړاندې کړے دے . هر څو که په دې خبره ځانله بحثونه شوي دي چې خبر لبيان په څلورو ژبو کښې وه او په دليل کښې يې د جرمني د نسخې اولني ديارلس مخونه بنيايي چې په څلورو ژبو کښې ليکلې شوي دي خو لکه څنگه چې مخکښې ذکر شو چې د دې ديارلسو مخونو د کاغذ رنگ او کواليتي د باقي نسخې د کاغذ نه مختلف دے نو په دې وجه هم مونږ وئبلې شو چې دا د مارلس مخونه د خبرالبیان نه دي بلکې د رسم الخط د رسالې دي .

د پښتو د دې حروفو د ليکلو باره کښې بايزيد انصاري داسې ليکي . " او بايزيد او کښه هغه حرفونه چې په هره ژبه سازيږي د فائدي د پاره د ادميانو ته دانائے له هر څيز مانه زده بهرون حرفونو د قران، او سبح ن ۵۹ او بيا وړاندې داسې ليکي .

او بايزيد : د حرفونو کښل په تا دي ، د حرفونو څرگندول او نمون او ښودل په ما دي ، وکښه زما په فرمان په مانند د حرفونو د قران او کښېږده په ځني حرفونو ټکي يا غړوندي يا نورې نښې نښانې يې له حرفونو (زر ب) و پېژني ادميان ځني حرفونه . ۶۰

د بايزيد د دې وينا نه خو داسي معلومېږي لکه دے چې د پښتو د الفبې باني وي خو داسې نه ده ځکه چې د پښتو موجوده الفبې د بايزيد روښان

نه ډېر مخکښې د سلطان محمود غزنوي په زمانه کښې ليکلې شوي دي . دې باره کښې د خبر اللغات (۱۹۰۳) چاپ . مولف قاضي خير الله نونباري د دغه کتاب په مقدمه کښې ليکلي دي چې " د پښتو ژبې د تاريخ اولني حالونه بېخي په تياره کښې پراته دي . خو دا څرگنده ده چې دې سيمې ته د اسلام د راتگ نه وړاندې پښتو ژبې څه نه ده تهجي توري نه لرل . او پښتو يواځې د وينا ژبه وه . د سلطان محمود غزنوي په زمانه کښې د (د وزير احمد بن) حسن ميوندي^۱ قاضي سيف الله وگماره چې د پښتو ژبې الفبا جوړه کړي . دغه قاضي د عربي ، فارسي ، پنجابي ، او سنډي ژبو د الفباو په مرسته د پښتو ژبې د غږونو لپاره توري او ټاکل او دغه رنگ په ورومبي ځل د پښتو الفبې مينځ ته راغله .^۲ عبدالحليم اثر ليکي ، يې د پښتو ژبې د الفبا باني حسن ميمندي گڼلې شي .^۳ الله بخش يوسفی په خپل کتاب يوسفزي افغاز" مخ : ۱۴۸ په حاشيه کښې د پښتو الفبې د مېدا باره کښې ليکلي دي چې دا اوسنۍ اصلاح شوې رسم الخط د محمود غزنوي په زمانه کښې شېخ ابو الفتح راويستلې دے . د موجوده رسم الخط نه وړاندې هم داسې خبرې موجود دي چې پښتو په بل قسم رسم الخط کښې هم ليکلې کېده خو په دې خبرو د نور تحقيق ضرورت دے .

نتيجه

د خيرالبيان د برلن جرمني د قلمي نسخې د مشاهدې او مطالعې نه دا پته اولگېده چې د پېښور چاپ نسخه او د کابل چاپ نسخه دواړو کښې د مخونو شمېر کښې غلطيانې شوي دي . قلندر مومند که د کابل چاپ نسخې د مخونو د شمېرې ګڼه وې ته اشاره کړې ده خو اصلي نسخې ته د نه رسېدلو په وجه هغه د پېښور چاپ نسخې د مخونو په شمېره کښې په موجودو

غلطيانو نه ڏي پوهيدلے د خيرالبيان قلمي نسخه نن سبا په برلن ميوزيم يا په ټيپو ګن يونيورسټي ګڼي نه ده بلکې د جرمني په پايله تخت برلن ګڼي په سټاټس بيبليوتيک برلن نومي کتابتون ګڼي ده . په برلن ميوزيم ګڼي د دې نسخې د موجودګۍ هيڅ قسمه معلومات ما ته په لاس رانغلل البته په دوهم نړيوال جنګ ګڼي دا نسخه ټيپونګن لائبريري ته اوړلې شوې وه . په ې قلمي نسخه ګڼي اولني ديارلس مخونه ځانله يوه جدا رساله ده چې څپرنگارانو ورته د رسم الخط رساله وئېلې ده . دا ديارلس مخونه اگر که د نورې نسخې سره په يو ځاي ګڼي جلد بند شوي دي خو د دې ديارلسو مخونو د کاغذ رنگ د نورې نسخې نه مختلف دے نو ځکه ورته مونږ بغير د څ شک نه جدا رساله وئېلې شو . د کاغذ د رنگ نه علاوه په جلد ګڼي هم پته لګي چې دا ديارلس مخونه د نورې نسخې سره وروستو يو ځاي جلد بند شوي دي . د دې نه علاوه د دې ديارلسو مخونو د جدا رسالې کېدلو يوبل ثبوت دا دے چې دا ديارلس مخونه د نورې نسخې په نسبت وېنويات اوړلي دي . نو پته لګي چې دا د نورې نسخې نه ډېر وخت جدا پاتې شوي دي او بيا په جلد ګڼي يو ځاي بند شوي دي . د دې نسخې د کاتب نوم بهار توسي معلومېږي او بهار توي نه دے . ځکه چې د قلمي نسخو په کېتلاګ ګڼي يې هم بهار توسي (BaharTusi) ليکلے دے . يوه قلمي نسخه چې د ټومي کتب خانې نه راخستل کېږي او بيا د چاپ تر حده رسي نو پکار وي چې په دغه کتب خانه ګڼي چې د قلمي نسخې کوم نمبر وي هغه اوليکلے شي خو نه پوهېږم چې د پښتو اکېډمي پېښور يونيورسټي نه چې په کال ۱۹۶۷ ګڼي په ورومبي ځل . رالبيان چاپ شوے دے نو د قلمي نسخې نمبر يې يو ځاي هم نه دے ليکلے . په چاپ نسخو ګڼي د دې قلمي نسخې د سائز په اړه او د کاغذ د رنگ په حقل هم څه قسمه معلومات نه وو کوم چې په دې مقاله ګڼي

پاکستاني زبان و ادب ۲۰۱۷ء

پري بحث شوي دے - په دې څېړنه کېنې دا خبره هم په ډاگه شوه چې دا نسخه په ۱۹۲۶ کېنې د برلن ستايتس بيبليوتېک (لائبرېري) ته راغلې ده . دې لائبرېري واله دا نسخه د دوو نورو نسخو سره د لندن د سرډينسن راس نه په يو نيم سل پاوندې باندې اخستې وه . دلته دا خبره هم واضحه ده چې د ۱۹۲۶ نه وروستو دا نسخه د چا ملکيت نه ده پاتې شوې او که چا ترې په مقالو کېنې استفاده کړي هم وي نو يا خو به يې د لائبرېري نه اخستي وي او يا به د چا سره د دې نسخې باره کېنې زاړه نوټس وو . لکه مارگنستېرن چې په ۱۹۲۷ او په ۱۹۳۹ کېنې په مقالو کېنې د دې نسخې ذکر کړې دے نو دا په دغه وخت کېنې د هغه سره نه وه بلکې په لائبرېري کېنې وه .

حوالې

¹The study of manuscripts in order to be able to read the texts they contain.

²Morgenstierne, Georg, An Etymological Vocabulary of Pashto, Oslo, I Kommision Hos Jacob Dybwad, 1927, p. 110

³While carrying on my research project in Humboldt University Berlin, Germany, I visited the Staatsbibliothek on 12th February 2016 and saw this manuscript. I am very thankful to all of the staff of the library for their kindness and cooperation and especially I am grateful to the Incharge of the Oriental Section Reading Room, Mr. BerhanuBaysa and Siegfried Schmit, Oriental Department, Subject Specialist for South Asia.

⁴ It is a Greek word used for a manuscript where a second or third text has been written over the original content which has been partially erased

هېواد ملي، زلمی، د هند د کتب خانو پښتو خطي نسخې، کابل، د افغانستان د علومو اکاډمي، ۱۳۶۳ هـ ق

⁶ I am thankful to Higher Education Commission of Pakistan for granting me a six months IRSIP scholarship for studying in Germany from February 2016 to July 2016. During my this study period I also found an opportunity to study and observe this manuscript. I am also thankful to my German supervisor Prof. Dr.

Lutz Rzehak who advised me to search this library where I found this manuscript.

ملا محمد چي په ملا زنگي مشهور وه او د اخوند دروېزه استاذ وه هغه د پير روښان نوم په بيرتاريك بدل كړې وه .

زه چې كله په كال ۲۰۱۶ كښې جرمني ته تلم نو زما دا اراده وه چې زه به ټيويونگن يونيورسټي ته ضرور ورځم چې د خبرالبيان دا قلمي نسخه پخپله ووينم . ځكه چې دلته په كتابونو كښې هم دا ليكلې شوي دي چې دا نسخه په ټيويونگن كښې ده او د پښتو ادب هر ط لب علم او استاذ هم دا خيال دے چې گني دا نسخه په ټيويونگن كښې ده . خو چې كله ما ته دا نسخه په برلن ښار كښې په لاس راغله نو ما دا مناسب او گټل چې د دې نسخې د ځانته ځانگي نه نور خلق هم خبر كړم او څه نور هم داسې سوالونه را پيدا شول چې ما دا مقاله ليكل ضروري او ځل .

مومند، قلندر، د خيرالبيان تنقيدي مطالعه، پېښور، ۹۸۸، مخ: ۷۵

¹⁰Morgenstierne, Georg, An Etymological Vocabulary of Pashto, Oslo, I Kommision Hos Jacob Dybwad, 1927, p. 110

^۱ مومند، قلندر، د خيرالبيان تنقيدي مطالعه، پېښور، ۹۸۸، مخ: ۷۵

^۲ مغمو، ډاکټر يار محمد، روښانيان او پښتو ادب، پېښور، پښتو اکېډمي پېښور

يونيورسټي، ۰۱۱، مخ: ۳۰۸

^۳ روښان، بايزيد، خبرالبيان سريزه پوهاند عبدالحی حبيبي، کابل، د ادبياتو او بشري

علامو پوهنځي، د پښتو ټولنې په سپارښت، ۱۳۵۳، (۱۹۷۴)، مخ: ب

^۴ هم دغه اثر، مخ: ج

^۵ هم دغه اثر، مخ: ج

^۶ هم دغه اثر، مخ: د

^۷ حبيبي، عبدالحی، سريزه، رالبيان مصنف بايزيد روښان، کابل، د ادبياتو او بشري

علومو پوهنځي، د پښتو ټولنې په سپارښت، ۱۳۵۳، (۱۹۷۴)، مخ: ۲۵

^۸ هم دغه اثر، مخ: ۲۶

^۹ هم دغه اثر، مخ: ۲۶

^{۱۰} هېوادمل، زلمی، دهند د کتب خانو پښتو خطي نسخې، کابل، د افغانستان د علومو

اکاډمي، ۱۳۶۳ ه.ش، مخ: ۹

²¹ Caro, Sir Olaf, The Pathans, Karachi, Oxford University Press, 2007/1958, p. 201.

^۲ مغمو، ډاکټر يار محمد، روښانيان او پښتو ادب، پېښور، پښتو اکېډمي پېښور

يونيورسټي، ۰۱۱، مخ: ۲۹۵

- ۳ بهنوا، عبدالروف، د بايزيد روښان يادونه، رالبيان مصنف بايزيد روښان، کابل، د ادبياتو او بشري علومو پوهنځي، د پښتو ټولنې په سپارښتنه، ۱۳۵۳، (۱۹۷۴)، مخ: ۴۴
- ۴ هم دغه اثر، مخ: ۴۴
- ۵ هم دغه اثر، مخ: ۴۶
- ۶ مغمو، ډاکټر يار محمد، روښانيان او پښتو ادب، پېښور، پښتو اکېډمي پېښور يونيورسټي، ۲۰۱۱، مخ: ۱۹۶، ۲۹۷
- هم دغه اثر، مخ: ۲۹۷
- ۸ هم دغه اثر، مخ: ۲۹۸
- ۹ هم دغه اثر، مخ: ۲۹۹
- ۱۰ هم دغه اثر، مخ: ۳۱۸
- ۱ هېوادل، زلمی، د هند د کتب خانو پښتو خطي نسخې، کابل، د افغانستان د علومو اکاډمي، ۱۳۶۳ ه.ش، مخ: ۱۰
- ۲ هم دغه اثر، مخ: ۹
- ۳ مغمو، ډاکټر يار محمد، روښانيان او پښتو ادب، پېښور، پښتو اکېډمي پېښور يونيورسټي، ۲۰۱۱، مخ: ۱۹۶، ۲۹۷
- ۴ هم دغه اثر، مخ: ۳۰۵
- ۵ د ترجمه پروفېسر ډاکټر لوتس ژهاک کړې ده - د هغوي د لارښودنې يو جهان مننه کوم -
- ۶ مغمو، ډاکټر يار محمد، روښانيان او پښتو ادب، پېښور، پښتو اکېډمي پېښور يونيورسټي، ۲۰۱۱، مخ: ۳۱۷
- ۷ حبيبي، عبدالحی، پوهاند، د پښتو ادبياتو تاريخ لومړۍ او دويم ټوک، پېښور، دانش خپرندويه ټولنه، ۲۰۰۵، مخ: ۶۹۳
- ۸ مومند، قلندر، رالبيان تنقيدي مطالعه، پېښور، ۹۸۸، مخ: ۲، ۸۱
- ۹ هم دغه اثر، مخ: ۸۳
- ۱۰ زيار، ډاکټر مجاور احمد، يادونه مشمول خيرالبيان مصنف بايزيد روښان، کابل، د ادبياتو او بشري علومو پوهنځي، د پښتو ټولنې په سپارښتنه، ۱۳۵۳، (۱۹۷۴)، مخ: د ۱۲۸ پاڼې په الف مخ دا ليکل شوي دي - 167 Bll (ohne das vorsatzblatt am Ende des Buches)
1. II. 1975 او ۱۲۸ پاڼې په ب مخ دوه سټيکري لگېدلي دي - په ا لني سټيکر باندې په توره سياهي په قلم دا ليکل شوي دي -

Old PushtuM.s.
1061. A.H.
Khairul Bayan

او په بل سټيکر دا ليکل شوي دي .

The Roshaniya@ sech by a disciple of Pir Roshan

BaharTusi

Unpublished

۲ د حبيب الله رفيع او زلمي هېواد مل په اهتمام په کا ۳۵۳ کښې د بايزيد روښان د نړيوال سيمينار په وياړ د دولتي مطبعې چاپ نسخه .
۳ د پښتو اکيډمي ۱۹۲۷ چاپ د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي د ترتيب تدوين او حواشي سره او د مولانا عبدالقادر د پېژندگلو سره .
۴ دا تور د دال د په شکل کښې ليکله شوه د خولاندې ترې يوه نقطه ټکي لگولې شوه د د .

۵ دا تور د هم د دال په شان د خوپه دې کښې دننه يو ټکي لگولې شوه د د .
۶ انصاري، بايزيد، خيرالبيان، ترتيب او حواشي حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي، پېژندگلو مولانا عبدالقادر، پېښور، پښتو اکيډمي، پېښور يونيورسټي، ۹۶۷، مخ: ۳۰۱
۷ قاسمي، حافظ محمد عبدالقدوس ديباچې، خيرالبيان، تصنيف د بايزيد انصاري، ترتيب او حواشي حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي، پېژندگلو مولانا عبدالقادر، پېښور، پښتو اکيډمي، پېښور يونيورسټي، ۹۶۷، مخ: ۵۹
۸ مومند، قلندر، د خيرالبيان تنقيدي مطالعه، پېښور، ۹۸۸، مخ: ۳
۹ حبيبي، عبدالحی، پوهاند، د پښتو ادبياتو تاريخ لومړۍ او دويم ټوک، پېښور، دانش خپرندويه ټولنه، ۲۰۰۵، مخ: ۶۹۳

د لته چې د خيرالبيان نه علاوه د پښتو نورې کومې قلمي نسخې دي هغه دا دي . ۱ . مجمع الاشعار دا په دوه جلدونو مشتمله نسخه ده . په دې کښې د سلو نه د زياتو شاعرانو د کلام نمونې رځ دي . په دې نسخه ما يوه مقاله ليکلې ده چې د پښتو اکيډمي پېښور يونيورسټي په رساله پښتو جلد نمبر ۴۵ شماره نمبر ۶۵۱ جنوري، جون ۲۰۱۶ مخ نمبر ۳۱ نه ۶۲ کښې چاپ شوې ده . ۲ . دوه قلمي نسخې د اخوند دروېزه د مخزن دي . ۳ . يوه نسخه د اخون قاسم پاپين خېل د فوائد الشريعت ده . ۴ . قلمي نسخه خلاصه کيداني . ۵ . ديوان رحمان بابا، د دې نسخې کاتب صالح محمد پشاورې د د . ۶ . ديوان کاظم خان شيدا عبدالقادر، مولانا، پېژندگلو، شموله خيرالبيان مصنفه بايزيد انصاري ترتيب تدوين او حواشي د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي او پېژندگلو د مولانا عبدالقادر، پېښور، پښتو اکيډمي، پېښور يونيورسټي، ۹۶۷، مخ: ۸

۲ حبيبي، عبدالحی، سرپرست، خيرالبيان مصنف بايزيد روښان، کابل، د ادبياتو او بشري علومو پوهنځي . د پښتو ټولنې په سپارښت، ۱۳۵۳، (۱۹۷۴)، مخ: ۲۹

- ۳ حبيبي، عبدالحی، پوهاند، د پښتو ادبياتو تاريخ لومړۍ او دويم ټوك، پېښور، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۰۰۵، مخ: ۶۹۳
- ۴ هم دغه اثر، مخ: ۶۹۴
- ۵ په پښتو ټولنه كابل كښې چې د دولت د ديوان كومه خطي نسخه ده دا شعر په هغې كښې داسې ليكلې شوې ده - عبدالحی حبيبي د خير البيان سريزه، مخ: ۲۹
- ۶ هم دغه اثر، مخ: ۶۹۴
- ۷ مومند، قلندر، د خير البيان تنقيدي مطالعه، پېښور، ۹۸۸، مخ: ۱۱۵
- ۸ هم دغه اثر، مخ: ۱۱۷
- ۹ انصاري، بايزيد، خير البيان مصنفه بايزيد انصاري ترتيب تدوين او حواشي د حافظ محمد عبدالقاسم قاسمي او پېژندگلو د مولانا عبدالقادر، پېښور، پښتو اكيډمي، پېښور يونيورسټي، ۹۶۷، مخ: ۲
- ۱۰ هم دغه اثر، مخ: ۱، ۳
- ۱۱ پوهاند عبدالشكور رشاد د افغانستان په ۱۳۵۳ كال كښې د عكسي چاپ، رالبيان په پېژندگلو كښې د خير البيان د ليك دود د سرخط لاندې په يوه مقاله كښې په مخ ۶۱ په حاشيه كښې د احمد بن حسن مېوندي باره كښې ليكي چې احمد د كندهار د مېوند اوسېدونكې وه او د سلطان محمود غزنوي وزير هم وه. د ده پلار د ناصر الدين سېكتگين له خوا د بست حاكم وه. احمد بن حسن مېوندي د خپل لياقت په لحاظ د بغداد د دربار نه د شمس الكفات لقب گټلې وه. ابوالفضل بيهقي د ده د فهم او لياقت ډېره ستاينه كړې ده او په خپل كتاب كښې يې د خواجه بزرگ په خطاب ياد كړې ده. عروضي سمرقندي هم د ده د لوړې انشا او فضيلت په باب په ډېر مقاله كښې حكاياتونه ليكلي دي. د دې د عربي ډېر لوړ شاعر او ليكوال وه. د غزنويانو د دربار ملك الشعرا عنصري او فرخي سيستاني د ده په مدحه كښې ډېرې درنې قصيدې وئېلي دي. د دې په ۴۲۴ هجري قمري كال په هرات كښې وفات شوې ده او قبر يې په مېوند كښې ده.
- ۱۲ رشاد، عبدالشكور، د خير البيان ليك دود، مشموله، سريزه خير البيان مصنف بايزيد روښان، كابل، د ادبياتو او بشري علومو پوهنځي د پښتو ټولنې په سپارښت، ۱۳۵۳، مخ: ۶۰، ۶۱
- ۱۳ اثر، عبدالحليم، پښتو ادب، پېښور، اداره اشاعت سرحد، ۱۳۷۰ هجري، مخ: ۳۹

قصہ ”سسی پٹنوں“ دے دو مڈھلے پنجابی شاعر

Abstract: The Legendary Folk tale of "Sassi Punnon" is the most popular tale of Punjabi Literature. Many poets have written this tale in their own styles. The story and characters of this tale have much influence on the modern Punjabi Literature. It has many literary colours i.e., religious, political, ethical, social and spiritual. In this article, the tale, characters and tradition of "Sassi Punnon" written by Hafiz Barkhurdar and Barkhurdar Ranjha have been elaborated. The artistic and philosophical thoughts of their tales have been discussed in this article.

پاکستان جہڑے خطے وچ آباد اے ایہتھے کئی زبانان بولیاں تے سمجھیاں
جانندیاں نیں تے ایسے وجھوں ایس علاقے نوں کثیر لسانی علاقہ وی کہیا جاندا اے، ثقافتی
تے لسانی حوالے پاروں اڈواڈ رنگ رکھن کارن وی ایس وچ اک فکری وحدت تے اکائی
موجود اے۔ دنیا تے گھٹ ای ایسے علاقے نیں جتھے وکھو وکھ زبانان بولیاں جاون، آپو اپنی
تہذیب تے ثقافت دے رنگ ہوون تے فیروں اوہناں لوکاں وچ اکو قوم دا جذبہ موجود
ہووے۔ ایس داکارن کچھ وی ہووے پر اسیں ادبی داستان تے لوک ادب نوں وی ایس
اعتبار نال اک پاسے نہیں رکھ سکدے۔

صوفی بھائیوں پشتو زبان دا ہووے تے بھائیوں پنجابی دا، اوس دا فکری سمبندھ سندھی زبان نال
ہووے یاں اوہ بلوچستان دی دھرتی نال پیار کردا ہووے اوہدی سانجھ کشمیری زبان نال ہووے یاں
پہاڑی تے سرانگی نال اوہ شمالی علاقہ جات دیاں زبانان دا جانو ہووے یاں اوہ اراکشتہ قومی زبان نال
ہووے۔ اوہدیاں سوچاں فکراں تے خیالاں دے سوئے اک نیں ایس پاروں ہر علاقے دے بزرگاں
تے شاعران کول آپو اپنی زبان وچ اکوای گل ملدی اے۔

ایہہ دھرتی لوک گیتاں تے لوک کہانیاں دی دھرتی اے۔ ایہہناں کہانیاں دا تعلق ایس دھرتی دے لوکاں نال اے تے کسے اک علاقے دی کہانی پندھ کر دی دوجے علاقے تے دوجیاں زباناں بولن والیاں کول اوسراں ای گئی جسراں اوہدا آغاز تے مڈھ ہو یا پر اگوں آپو اپنے علاقے دے لوکاں اوہدے وچ اپنے کولوں وی رنگ بھرے تے ایسراں اوہدی معنوی وسعت وچ وی کھلار آگیا جسراں سوہنی مہینوال دی کہانی سندھی وچ وی اے تے پنجابی وچ وی، بلوچی وچ وی ایس دے آثار مل جانے نہیں تے ایسراں ای سسی پنوں دی کہانی اے جس دا مڈھ تے بلوچستان اے پر ایس نوں ساڈیاں ساریاں علاقائی زباناں وچ تخلیق کیتا گیا اے۔ ایس کہانی نوں ہر شاعر نے آپو اپنے انداز نال بیان کرن دی کوشش کیتی اے، کنیاں ایس کہانی نوں ایس دے مکمل کرداراں نال تصوف تے معرفت دے حوالے نال دیکھیا اے تے کجھ شاعراں ایس نوں داستان ای رہن دتا اے۔ ایہہ کہانی کیہ اے۔ ایہہ تاریخ ادبیات پاک و ہند دے چائن وچ ویکھن دی کوشش کر دے آں۔

”بھنجور دے بادشاہ آدم جام دے گھر دھی جی تے نجومیاں دیا کہ وڈی ہو کے بدنامی دا سبب بنے گی اوہناں دے آکھن تے لکڑی دے صندوق وچ بند کر کے دریا وچ روہڑ دتا گیا۔ صندوق دریا تے کپڑے دھون والے دھوبی عطا نے پھڑ لیا تے اوس بے اولاد دھوبی نے اوہدا ناں سسی رکھیا۔ اک راتی سسی خواب وچ بیکیا کہ اک قافلہ بھنجور آیا اے تے اوہناں داسر دار بڑا سوہنا اے۔ سسی اوہدے لئی بے تاب رہن لگ پئی۔ سسی دی ماں آدم جام دی بیوی اپنی دھی دی راز دار بن گئی تے پیو نوں آکھ کے سسی نوں اک باغ بنو دتا، دریا دے کنڈے تے آون جاوے والے قافلیاں کولوں ٹیکس لین دے بہانے اپنے خواباں دے شہزادے نوں لبھن لگ پئی اک دیہاڑے اوہدے خواباں وچ آون والے شہزادے دے حلیے ورگے کجھ لوک مکران قافلے والے اوہدے باغ دے کولوں دی لنگھے۔ سسی نے اوہناں ساریاں نوں پھڑ لیا تے آکھیا کہ اپنے سردار نوں ایہتے بلا کے لیاؤ گے تے خلاصی ہووے گی۔ اوہناں قافلے والیاں ساریاں گلاں پنوں نوں لکھ گھلیاں تے اپنا حال وی دسیا۔ جدوں پنوں آیا تے دونواں اک دوجے نوں دیکھیاں ای دل دے چھڑیا۔ سسی دے آکھن تے پنوں نے اپنے آپ نوں دھوبی ظاہر کیتا تے دونواں دواہ

ہو گیا۔ جدوں دو بجے بنے پنوں دے گھر والیاں تے اوہدے بھراواں نوں پتہ لگیا تے اوہ اوہنوں ملن دے بہانے آئے، شراب پیائی تے مدہوش کر کے رات دے ہنیرے وچ اونٹھاں تے بٹھا کے لے گئے۔ جدوں سویرے سسی نوں پتہ لگیا تے پنوں نوں لہجن لئی ریگستان ول نسی تے تھک ٹٹ کے ریت وچ دب گئی اودھر جدوں پنوں نوں ہوش آیا تے اوہ وی سسی ول نسیا تے راہ وچ مر گیا ایسراں دونواں دا وصال ہو گیا۔“^(۱)

محققان تے نقاداں نے ایس کہانی دے تاریخی پچھو کڑ نوں وی پھر ولن دی کوشش کیتی اے ایس اعتبار نال کجھ محقق ایس دا تاریخی کھرا ”کچھ“ وچوں لبھدے نیں^(۲) تے دو بجے ایس گلاں نال اختلاف کر کے بلوچستان دے کچھ شہر نال جوڑ دے نیں^(۳) سید فیاض محمود ہوراں سی۔ اے کن کیڈ (C.A Kincaid) ہوراں دے حوالے نال لکھیا اے کہ سسی شمالی سندھ دے اک برہمن دی دھی سی جنہوں دسیا گیا سی کہ اوس دی ایہہ دھی وڈی ہو کے مسلمان ہو جائے گی تے اک مسلمان نال ویاہ کرے گی۔ ایہہ گل سُن کے اوس برہمن نوں غصہ آیا تے اوہنے اپنی دھی نوں جہیاں ای اک نکلے جے صندوق وچ پا کے سندھ دریا وچ روہڑ دتا^(۴) اک دھڑا خاص طور تے سندھی محقق ایس کہانی دا تعلق مکران تے سندھ وچ ہون والے ونج ویاہر نال جوڑ دے نیں اتے ایس نوں عرباں دے آخری دور یا سو مرو دے مڈھلے دور دی کہانی دسدے نیں ایہہناں وچوں اک ناں ڈاکٹر میمن عبد المجید سندھی ہوراں دا اے^(۵) تے دو جاناں کلیان سی اڈوانی ہوراں دا اے جنہاں شاہ لطیف بھٹائی ہوراں دی شاعری دے حوالے نال گل کیتی اے کہ پنوں کسراں و اشنا و بیچ دا ہویا آسیا^(۶) آر سی ٹمپل نے ساری کہانی اوہی لکھی اے جس دا حوالہ تاریخ ادبیات پنجاب وچ اے اوہ آکھدا اے کہ جدوں پنوں نوں ہوش آیا تے اوہ بھنبھور ول نس اٹھیا، راہ وچ اک قبر ویکھ کہ اوس پچھیا تے اوس نوں پتہ لگیا کہ ایہہ سسی دی قبر اے۔ قبر پاٹی تے اوہ وی وچے ای سا گیا^(۷) پنجابی وچ جنے وی شاعر اں کہانی لکھی اے گھٹ ودھ ساریاں دا واقعہ اکو جہیا ای اے، کدھرے کدھرے کرداراں نال تے مقامات نال اختلاف دی گل سامنے آجاندی اے۔

پنجابی زبان توں اڈ ایس قصے نوں فارسی وچ وی لکھیا گیا تے فارسی وچ جہڑے ناں سامنے آؤندے نیں اوہ ایسراں نیں۔ منشی جوت پرکاش ۱۷۲۳ء، ”دستور عشق“ جدوں کہ انیسویں صدی وچ

وقائع پنوں دے ناں نال محمد حسین شہباز نے تے ۱۸۴۰ء، وچ فرح نجش فرحت نے سسی پنوں دی داستان لکھی^(۸) شاعری کسے نہ کسے حوالے نال ساڈے ادب وچ زندہ رہی اے اوہ بھانویں داستاناں دے روپ وچ ہووے تے بھانویں قصیاں دے انداز وچ ایس نوں ہر دور وچ وڈھیا تے سلاہیا گیا اے تے انسانی معاشرے تے ایس شاعری نے ای چنگے برے اثرات پائے نیں پر جہڑی لطیف شاعری سی اوس دے لطیف اثرات ہی ہوئے ایس پکھوں مان جوگ نقاد ڈاکٹر فرمان فتح پوری ہوراں دی رائے بڑی ذکر جوگ اے۔

”شاعری، ذہن انسانی کے اکتسابات کی سب سے اہم اور لطیف شاخ ہے۔ اہم ان معنوں میں کہ انسان کی معاشرتی و تہذیبی زندگی پر جتنے گہرے اثرات شاعری نے مرتب کیے ہیں، فنون لطیفہ کی کسی اور شاخ نے نہیں کیے۔ لطیف اس اعتبار سے کہ شاعری کی تخلیق میں کثافت یا مادے کا عنصر کم سے کم ہوتا ہے۔ صرف، حرف و صوت کو مادے یا کثافت سے تعبیر کر سکتے ہیں کہ شاعری انہی کے پردے میں جنم لیتی ہے۔“^(۹)

پنجابی ادب وچ سسی پنوں دیاں جہڑیاں داستاناں لکھیاں گئیاں اک تے اوہناں دامتربا ہویا موضوع عشقیہ کہانی ای سی پر ساڈے شاعر ایں کہانی وچ کدھرے وی انسانی مسئلیاں تے انسانی قدراں نوں کنڈ پکھے نہیں سٹیا سگوں اوہناں دی گل کیتی اے تے ایس دے نال نال منظر نگاری، فطرت نگاری تے انسانی نفسیات دیاں وی کئی پرتاں بیان کیتیاں نیں۔ پروفیسر سید عابد علی عابد ہوراں ادب نوں ایس اعتبار نال ایسراں ویکھن دی کوشش کیتی اے۔

”ادب کے موضوعات جتنے انسانی زندگی سے قریب تر ہوں گے اتنے ہی انسان کے لیے زیادہ اہم ہوں گے اور اسی اعتبار سے ادبی تخلیقات میں عظمت اور رفعت پیدا ہوگی ادب کو جن چھ بنیادی شقوں میں ناقدین نے تقسیم کیا ہوا ہے وہ مندرجہ ذیل ہیں۔

۱۔ خدا اور انسان سے اس کا تعلق

۲۔ روحانی دنیا اور اس کے کوائف

۳۔ انسان

۴۔ انسانی زندگی اور تمام متعلقہ کوائف

۵۔ فطرت (مظاہر اور مناظر) اور انسان کا فطرت سے تعلق

۶۔ آرٹسٹ یا فن^(۱۰)

ایہناں داستانوں وچ وی ایہہ سارے مطالب تے مفہیم سانوں واضح طور تے دکھائی دیندے
نیں تے سسی پنوں دی ایس داستان وچ حیاتی دے مسئلیاں تے فن نوں بڑے اچرج طریقے نال بیانیا گیا
اے۔ آپو اپنے سے وچ ایہناں داستانوں دے زندہ رہن تے اک توں اک ودھ کے لکھے جاون داکارن
وی ایہہ وی سی کہ ایہناں وچ غم جاناں تے غم روزگار دونوں نوں تھان دتی گئی سی فیر ہر سے وچ
بدلدیاں ہونیاں قدریں تے رواجوں دے مطابق وی لکھاریاں نے سماج نوں زندگی دے بڑی نیڑے
کیتا۔ کیوں جے ایہہ داستانوں دا مڈھ توں ای ویٹہ رہیا اے کہ جہڑے تاریخی واقعات تے قصے سن
اوہناں دا مڈھ ایہناں کہانیاں وچوں ای بجھاسی تے ایہہ روایت کوئی انج کل دی نہیں سگوں ایس دا آغاز
ای ایسراں ہو یا سی۔

”سو میریوں نے، آریاؤں کے رگ وید، عبرانیوں (اسرائیلیوں) کے عہد نامہ قدیم (بائبل) اور
یونانیوں کی ایلید اور اوڈیسی سے بھی ایک، ڈیڑھ اور دو ہزار برس قبل ایسا بھرپور اور ترقی یافتہ
ادب تخلیق کیا اور اسے خوب ہی فروغ دیتے چلے گئے جس کا دامن مضامین اور متنوع موضوعات
کے لحاظ سے مالا مال ہے اور جو ہنیت کے لحاظ سے بہت موثر ہے، مضامین اور ہنیت کے اعتبار سے
ان کا لٹریچر مختلف اصناف پر مشتمل ہے۔ قدامت کو پیش نظر رکھتے ہوئے جب ہم ان ادبی
تخلیقات پر نظر ڈالتے ہیں تو ان کا تنوع بہت حیران کن معلوم ہونے لگتا ہے۔ ان کی اصناف میں
عزائی یا ماتمی گیت، حمدیں، مناجاتیں، التجائیں، دعائیں، نوے (شہر آشوب، طریبہ، اساطیری اور
تکونینی (آفرینشی) کہانیاں، جانوروں کی سبق آموز کہانیاں، مضامین، اقوال حکیمانہ، لوریاں،
روحانی و عشقیہ شاعری اور ادبی چاشنی لیے ہوئے تاریخی واقعات پر مبنی نوشتے شامل ہیں“^(۱۱)

ایہہ ای اوہ لوک کہانیاں تے لوک فن سی جہڑا انج کہانی ہوندا جارہیا اے تے اک داستان بن
کے کلاسیکی تے پرانیاں کتاباں وچ ای پیارہ چلیا اے۔ ایس داکارن جدید دور اے۔ بھانویں مشیناں دا دور

ہو وے انسان نے اپنے ذہنوں اور سراں ورتنا چھڈ دتا اے ایہہو ای وجہ اے کہ اوہ لوک فن تے لوک کہانیاں لوک داستاناں مر رہیاں نیں۔ احمد ندیم قاسمی ہوراں ٹھیک ای کہی اے کہ ”کرہ ارض پر کسی ایسی قوم، قبیلے یا گروہ کا تصور نہیں کیا جاسکتا جو لوک کہانیوں، لوک گیتوں، لوک ناچوں، لوک لطیفوں اور لوک پہیلیوں سے محروم ہو، تہذیب کے جدید معنوں کے مطابق کوئی قوم بے حد ترقی یافتہ ہو یا بہت پس ماندہ اس کی معیشت صنعتی ہو یا قبائلی لوک فن ہر حال میں اس کے کلچر کا ایک ناگزیر حصہ ہوتے ہیں بس اتنا فرق ہے کہ بے حد صنعتی قوموں میں لوک فن آہستہ آہستہ ختم ہوتے جا رہے ہیں۔ اخباروں، رسالوں، کتابوں، ریڈیو، ٹیلی ویژن اور ہوائی سفر نے گروہی انفرادیتوں کو ختم کر کے انسانی ذہن کے لئے ایک ہی سانچا گھڑنے کا رجحان پیدا کر دیا ہے اور یوں وہ لوک فن مر رہا ہے جو انسانی ذہن کی تنوع پسندی کی پیداوار ہے۔“ (۱۲)

ایہناں مردیاں ہونیاں داستاناں وچوں اک داستان سسی پنوں دا مطالعہ کرن لئی تے اپنی سوکھت لئی اے ایس نوں تنان حصیاں وچ ونڈ لیا گیا وے تے پنجابی ادب دے بڑے بڑے نقاداں نے ایس نوں مستند قرار دتا اے، بھانویں پنجابی ادب وچ قسے تے کہانی (داستان) دا مڈھ اٹھویں توں دسویں صدی دے وچکار لے سہ وچ بچھا دسد اے تے کئی دوسرے محقق وی ایس گل نوں من دے نیں (۱۳) اسیں اپنے قصیاں، کہانیاں تے سسی پنوں دی کہانی نوں تاریخی حوالے نال ایسراں ونڈ سکدے آں۔

۱۔ پہلا دور ۱۵۲۶ء توں ۱۸۵۷ء

۲۔ دوجا دور ۱۸۵۷ء توں ۱۹۴۷ء

۳۔ آزادی دا دور ۱۹۴۷ء توں مگروں۔۔۔

جہڑی کہانی جہڑے وی دور وچ لکھی گئی اوہدی اک اپنی وکھری انفرادیت تے پہچان اے اوہ سیہان بھانویں فکر اں پاروں اے تے بھانویں فن دے اعتبار نال اس دی انفرادیت کہانی وچ ورتیاں گئیاں شعری اصطلاحواں نیں یا بہت دے نویں نویں تجربے، کچھ وی اے ہر سہ دی کہانی آپو اپنے سہ دی کہانی وی ساندی اے تے نال نال کچھ سماجی تے معاشرتی تصویراں دے رنگ وی پکیاں کر دی

اے۔ مغلاں دے عہد وچ پنجابی ادب وچ عشقیہ تے روحانی قصے لکھے گئے ایس دے نال نال علاقائی، مذہبی تے غیر علاقائی قصے وی پنجابی شاعر اں نے چوکھے لکھے نیں۔ مذہبی قصیاں وچوں یوسف زلیخا دے قصے نوں چوکھی شہرت ملی تے مغلاں دے ایس سے وچ ایس قصے نوں کنیاں شاعر اں لکھیا ایس توں اڈ رومان تے عشقیہ حوالے نال سسی پنوں دے قصے نوں سب توں چوکھا لکھیا گیا اے۔ ایس سے اخلاقی قصے اتے جنگ نامے وی لکھے گئے نیں، ہیر رانجھے دا قصہ سب توں پہلے ایسے دور وچ دمودرد اس ہوراں لکھیا اے، ایسے سے ای حافظ برخوردار ہوراں یوسف زلیخا اتے سسی پنوں دا قصہ لکھیا۔ مسلمان لکھاریاں دے نال نال کئی غیر مسلم لکھاریاں وی پنجابی قصہ کاری ول دھیان دتا^(۱۴) آج تیکر معیاری تے مقداری حوالے پکھوں سسی پنوں دے قصے توں ودھ پنجابی ادب وچ کوئی ہور قصہ نہیں لکھیا گیا۔ ایس نوں پنجابی دیاں گھٹ ودھ ساریاں ای صنفاں وچ لکھیا گیا اے۔

سسی پنوں حافظ برخوردار پنجابی زبان دی تنقیدی روایت تے تاریخ وچ جس بندے نے مڈھلے طور تے اپنے تنقیدی وچار شعراں وچ پیش کیتے اوس داناں مولوی احمد یار سی، اوہ ہے تے اک قصہ گو شاعر سی پر اپنے قصے احسن القصص وچ اوس نے اپنے ویلے تے اپنے توں پہلے دے شاعر اں تے اوہناں دیاں لکھتاں دا ذکر بڑی تنقیدی تے تحقیقی بصیرت نال کیتا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں وی احمد یار نوں پنجابی ادب دا پہلا محقق تے نقاد کہیا اے کیوں جے اوہناں پہلی واری اپنی اک لکھت وچ دو حافظ برخوردار اں دا ذکر کیتا اے اوہ لکھدے نیں:

لوکاں سے قصے پیا جوڑے پڑھے جنہاں رسالے
پر گل ول نہ ڈٹھا حافظ مسلمانی والے
حافظ برخوردار جو آیا رانجھا چٹی والا
اس تے وی فیضان الہی علم فضل وچ بابلا^(۱۵)

احمد یار ہوراں دی ایس گل نوں مڈھ بنا کے ساڈے آون والے نقادوں دوواں شاعراں دا وکھریواں اوہناں دیاں کتاباں دیاں اندر لیاں تے باہر لیاں شہادتیاں توں کیتا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں باوا بدھ سنگھ ہوراں دی کتاب کوئل کو (۱۹۱۶ء) توں ایس گل دا ذکر کیتا اے کہ باوا بدھ سنگھ ہوراں حافظ برخوردار دیاں تن لکھتاں سسی پنوں، زلیخاں تے مرزا صاحبان دسیاں نیں۔

حافظ برخوردار بارے قاضی حق ہوراں اپنی کتاب نکھیرے وچ اتے پروفیسر ہر نام سنگھ ہوراں توں اڈ احمد حسین قریشی قلعہ داری وی ایس تحقیق وچ آپو اپنا حصہ پایا کجھ محققاں نے تے ایس گنجل نوں حل کر دیاں کئی ہور گنجلوں وی پایاں نیں اتے کجھ محققاں ایس مسئلے نوں متارن دی بھرویں کوشش کیتی اے۔ حافظ برخوردار ہوراں دیاں کتاباں دیاں اندر لیاں شہادتیاں توں ایہہ گویڑ لایا وے کہ حافظ ہوریں ۱۰۳۰ ہجری مطابق ۱۶۲۰ء نوں پیدا ہوئے۔^(۱۶)

احمد حسین قریشی ہوراں لکھیا اے کہ جہڑی سسی پنوں دی لکھت اے اوہ برخوردار را نجھا ہوراں دی اے جدوں کہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں چھیمما ہی کھوج دے شمارہ نمبر ۱۸ وچ ایس گل نوں مستند تے معتبر حوالیاں نال متار کے دیا اے کہ سسی پنوں دوہاں شاعراں لکھی اے تے اوہناں دے متناں وچ منطقی انداز نال تے سائنٹیفک تحقیق دے اصولوں نال ثابت کیتا اے کہ ایہہ سسی پنوں داقصہ حافظ برخوردار ہوراں دا اے۔ اوہناں ایس حوالے پکھوں ۵ قلمی نسخیاں تے دو چھپے ہوئے ایڈیشناں دا وی ذکر کیتا اے۔^(۱۷)

ایس ساری بحث توں ایس گل دا گویڑ آسانی نال لایا جاسکدا اے کہ حافظ برخوردار ہوری پنجابی ادب وچ اوہ مڈھلے تے پہلے شاعر نیں جنہاں سسی پنوں دے قصے نوں ستارہویں صدی وچ لکھیا جدوں کہ اوہناں دے آکھن مطابق اوہناں توں پہلے وی کئی لوک ایس قصے نوں لکھ چکے نیں پر ڈاکٹر شہباز ملک ایس گل نوں بڑے یقین نال ایسراں لکھیا اے:

”جتھوں تیکر ایس لکھت دے مندر جات دا جوڑ میل اے ٹھیک اے کہ حافظ

برخوردار نے لکھیا اے کہ سسی پنوں دا واقعہ اوہدے توں پہلاں کئی شاعراں نے لکھیا

اے سگوں اپنے سماکی لکھاری شاہ مراد وفات (۱۷۰۲ء) دے ایس سلسلے وچ تازہ

بیتاں دا اوس نے باقاعدہ ذکر وی کیتا اے پر کھوج کاراں نوں حافظ توں پہلاں ایہہ قصہ سمو لے روپ وچ لکھیا اے تیکر نہیں لبھاہاں ایس گل دا ہنگارا کھوج کاراں نے بھریا اے کہ لوک پدھراتے ایہہ داستان گیتاں یاں واراں دے روپ وچ پرچلت سی ایسے لئی بھائی گورو داس نے جتھے ہو پریت کہانیاں دا ذکر کیتا اے اوتھے سسی پنوں داوی ذکر کیتا اے پر ایہہناں ساریاں گلاں دے ہونداں ہویاں وی حافظ بر خوردار دی ایس لکھت نوں تاریخی لحاظ نال ودھیری اہمیت حاصل اے کیوں جے ہن تیکر دی کھوج موجب لکھتی روپ وچ لکھی سسی پنوں دی پنجابی وچ ایہہ پہلی داستان اے۔^(۱۸)

حافظ بر خوردار ہوراں جہڑی داستان سسی پنوں دی لکھی اے اوہ گھٹ ودھ اوہ ای اے جہڑی ساڈے دو جے شاعر اں لکھی اے پر ایس وچ اوہناں عمر، تہرتے سومر دا ذکر پنوں دے بھراواں دے طور تے کیتا اے جدوں کہ بن، بیہا دا ذکر کارواں والیاں دے حوالے نال کیتا اے تے باقی کہانی اوسراں ای سفر کردی اے۔

حافظ ہوراں دی لکھی کہانی توں اک گل داہور پک ہوند اے کہ سندھی زبان دے جہڑے محققاں ایس کہانی نوں ونج ویہار تجارت نال جوڑیا اے (جیویں ڈاکٹر میمن عبد المجید سندھی، کلیان جی، اڈوانی) ایہہناں دونوں شاعر اں شاہ لطیف بھٹائی دی شاعری دے حوالے نال ایہہ گل کیتی اے^(۱۹)۔ حافظ ہوری وی ایس گل نوں ایسراں کر دے نیں۔ جدوں ہوتاں دا قافلہ آؤند اے تے لکھدے نیں:

پتن پیٹھے پاتنی کر ہوندی رنگ پئی
کستوری دی مہ مہات یارو کوہاں مشک گئی
کیچم دے کروان دی سسی نوں خبر گئی
اوہدے بند ترٹے پشواز دے دون بھل گئی^(۲۰)

حافظ ہوراں ساری داستان سرانویاں توں بناں لکھی اے پر گل توں پتہ لگدا اے کہ ایہہ مکالمہ کون کس نال پیا کر دا اے۔ اوہناں مڈھ حمد تے نعت دے اک اک شعر توں بدھا اے تے پوری داستان وچ گل نوں کدھرے وی ودھا چڑھا کے نہیں کیتا۔ اوہناں بڑے اختصار دے نال داستان نوں مکمل طور تے اک سوہنے پلاٹ تے واقعات نگاری نال بنھ کے بیان کیتا اے۔ حافظ ہوراں دی زبان تخلیقی زبان اے کیوں جے ایس وچ تشبیہ، پیکر، استعارہ تے علامت دے رنگ نترے ہوئے نظریں پیندے نیں۔^(۲۱)

حافظ بر خوردار ہوراں دے اسلوب نوں اسیں واضح حیاتی تے سماجی اسلوب آکھ سکدے آں کیوں جے اوہناں لفظاں تے جذبیاں دے نال جھڑیاں گلاں کہیاں نیں جے اوہناں نوں پروفیسر عنوان چشتی ہوراں دے انداز نال دیکھیا جاوے تے فیر اوہناں دے اسلوب نوں ایہو ای رنگ سوہنا لگے گا اوہ اسلوب دے حوالے نال آکھدے نیں کہ ”لفظوں اور موضوع کے رشتوں کے مطابق، اسلوب کو تصوراتی اور حسیاتی واضح اور مبہم، ایجازی اور اطنابی، جو شیلہ اور پرسکون، ادنا اور اعلا، نیز سادہ اور آرائشی کہا جاسکتا ہے۔ الفاظ کے باہمی رشتوں کے مطابق، اسلوب کو چست اور ڈھیلا، چکنا اور کھر درا، کرخت اور غنائی، رنگین اور بے رنگ قرار دیا جاسکتا ہے۔ الفاظ اور مصنف کے باہمی رشتوں کے تناظر میں اسے خارجی اور داخلی اسلوب کا نام دیا جاسکتا ہے اور اس کی غالب خصوصیت کو سامنے رکھ کر کوئی نہ کوئی نام تجویز کیا جاسکتا ہے۔“^(۲۲)

کسی نے اپنے پیو آدم جام بادشاہ نوں جھڑے خط لکھے نیں اوہناں وچ درد تے فراق، کربلا تے دکھ دی جھڑی عکاسی حافظ بر خوردار ہوراں کیتی اے اوہ اپنی سچی اے کہ داستان اتے ایس سچائی دا اثر ہوون لگ پیندا اے بھانویں لوک داستان ہوون پاروں ایہہ گلاں لوکاں وچ پرچلت سن پر جھڑاکم اپنے تخیل نال تے فکر دی توانائی نال حافظ ہوراں لیا اے اوہ ایسراں دے پیکر تراش گیا اے کہ خیال دے اظہار وچ ابلاغ دی کمی ای نہ رہندی۔ جسراں ڈاکٹر عبادت بریلوی ہوری وی جذبات تے تخیل دی گل کردیاں ہویاں آکھدے نیں۔

”الفاظ کے ذریعے سے شاعری میں ان پیکروں کی تخلیق بھی ہوتی ہے جن کو انگریزی کی تنقیدی اصطلاح میں (Imagery) اور اردو میں پیکر تراشی یا تصویر کاری کہا جاتا ہے۔ یہ پیکر شاعر اپنے تجربے کے تحت تخلیق کرتا ہے اور اس میں اس کے احساس اور جذبے کے ساتھ وہ تخیل بھی برابر کا شریک ہوتا ہے جو شاعری کے لئے ضروری اور اہم ہے۔ یہ پیکر شاعری میں نہ صرف اظہار و ابلاغ کے ذریعے بنتے ہیں اور شاعر کے پیچیدہ اور تہ در تہ تجربات کو پڑھنے یا سننے والوں تک پہنچاتے ہیں بلکہ ان سے شاعری میں بھی حسن پیدا ہوتا ہے اور وہ مجموعی طور پر احساس جمال کی تسکین کا باعث بھی بنتے ہیں ان کی وجہ سے شاعری میں گہرائی بھی پیدا ہوتی ہے اور ابھار بھی اور یہ انہی کا کرشمہ ہے کہ شاعری زندگی سے بھرپور نظر آتی ہے۔ اسے پڑھنے والا ان تجربات کو جو نہایت پیچیدہ اور تہہ در تہہ ہوتے ہیں ان کے توسط سے دیکھ سکتا ہے، محسوس کر سکتا ہے، سن سکتا ہے، سو گھ سکتا ہے۔“ (۲۳) جدوں کہ حافظ ہوری اپنے تخیل تے جذبات توں ایسراں کم لیندے نیں:

دھیا انبر ہتھ نہ اڑے جے کیجی جتن ہزار
بادشاہواں دیاں نسبتاں نہ اساڈے کار
اساں ور گھر چنگا ویکھنا صورت اپر اپار
ذات اتم کیں او جلا ہور چنگا جیں پروار (۲۴)

پنوں جدوں ماں کولوں جاوون دی اجازت لین لئی آؤند اے تے آکے کسراں ماں
اگے تولا کر دااے۔

پنوں وداع ہوون آیا ماؤ تے بنھ کھلوتا ہتھ
اماں بنوں پیا سوال خدائے دا ہور گل نہ آکھی کتھ
میں نہ جھیڑا نہ معاملہ نہ کسے نال ستھ

میں بدھے بھار چھوڑاؤنے کر آواں لٹھ پتھ^(۲۵)
 اگوماں دا جواب اکو مصرعے وچ ای مکمل ہو جاندا اے کہ
 بچہ جنہاں ڈٹھیاں جیویئے، مریئے دور گئیاں^(۲۶)

حافظ برخوردار ہوری اک پڑھے لکھے، علم والے اتے باعمل انسان سن اوہناں کئی دینی تے
 فقہ دے معاملات بارے کتاباں لکھیاں نیں پروفیسر قاضی فضل حق مرحوم ہوراں اپنی کتاب نکھیرے
 وچ جنہاں کتاباں دا ذکر کیتا اے اوہ ایسراں نیں۔

۱۔ نحر العلوم ۲۔ بحر العلوم ۳۔ رسالہ نماز ۴۔ شمس العلوم ۵۔ مفتاح المصلیٰ ۶۔ فقہ اجمال ۷۔
 نجات المسلمین ۸۔ بیان سایہ اصلی ۹۔ سی حرفی ۱۰۔ مفتاح السفادت ۱۱۔ میزان شریعت ۱۲۔ تنبیہ
 المضدین ۱۳۔ شرف النکاح ۱۴۔ سراج المعاملات ۱۵۔ فرائض ہندوی ۱۶۔ ترجمہ قصیدہ غوثیہ منظوم ۱۷۔
 قصہ یوسف زلیخا ۱۸۔ قصہ مرزاں صاحبان ۱۹۔ رسالہ بے نمازاں^(۲۷)

لکھتاں دے حوالے نال باوا بدھ سنگھ ہوراں وی لکھیا اے کہ ”مرزاتے سسی وی حافظ
 برخوردار دی ای رچنا ہے کیوں جو دونوں قصیاں وچ حافظ برخوردار داناں صاف ہے تے نال ای مسلمانی
 پنڈ دیا ہے“^(۲۸) حافظ ہوراں دیاں قصیاں دی زبان ٹھیٹھ پنجابی اے۔ کدھرے کدھرے ہندی
 لفظاں دی وی ورتوں مل جاندی اے۔ اوہناں نے تشبیہاں تے استعارے بڑے سوہنے تے ٹھکویں انداز
 نال ورتے نیں زبان وچ سوز تے تڑپ اے^(۲۹) حافظ برخوردار ہوراں اپنی ایس لکھت وچ اکھراں نوں
 چھوٹیاں وی کیتا اے تے پنجاب دی ثقافت اتے رہتل دے اثرات تے فکر ان نوں وی بیانیہ جدوں
 پنوں نوں اوہدے بھرا لیں لئی آؤندے نیں تے پنوں اوہناں کول گھروں باہراں بہہ رہندا اے اتھے
 سسی اوہنوں آکھ کے گھل دی اے کہ

پنوں توں سسی بھی اتاوی میاں توں وہلا گھر آ
 تینوں ملے نیں وطنی آدمی یا کوئی سکے سا
 ایہناں دی خدمت دار و مدار کر گھر وچ آن بہا

جو کچھ لہجے تہہ نوں نال اوہناں ونڈ کھا^(۳۰)

پنجابی ادب وچ اچے تک محقق تے نقاد ایس گل نوں ای مستند من دے نیں کہ سب توں پہلے حافظ برخوردار ہوراں عالمگیری عہد وچ ایس داستان نوں لکھیا اے پر ایس دے قدامت دے حوالے نال کئی نظریے پر چلت نیں جہڑے کہ تحقیق منگدے نیں۔ رچرڈ ٹمپل ایس نوں سندھ دی مڈھلی تاریخ دے دور دی کہانی آکھدا اے۔ نبی بخش بلوچ گیارہویں صدی عیسوی دی کہانی لکھدے نیں تے امر تاپر یتیم ایس نوں ست صدیاں پرانی لکھدی اے (۳۱) ایس داستان دا پنجابی تے پنجاب دی تاریخ یاں جغرافیائی حوالے نال کوئی سدھاسا نوں سمبندھ تے نہیں بن دا پر ساڈی لوک روایت تے لوک داستان وچ ایس نوں سب توں چوکھا مقام حاصل اے۔ لوک گیت ہوو یاں لوک بولیاں ایس کہانی دے کردار تے مقامات عشقیہ تے رومانوی حوالے نال عاشقاں دے دلاں نوں ٹنبدے نیں۔ برخوردار ہوراں جس سہے ایس نوں الیکیا یقیناً اوہناں توں پہلے ایس داستان نے لوکاں وچ مقبولیت حاصل کر لئی ہووے گی تے لوک ایس دے کردار تے تھاداں نال وی جانو ہوون گے۔ سو لہویں صدی عیسوی وچ سسی پنوں، سوہنی مہینوال تے ہیر رانجھا ورگیاں کہانیاں دامقامی سطح اتے آونا تے شاعراں دی شاعری وچ تھان بناونا وی ایس گل داوڈا تے کھلا ثبوت اے اتے ایس گل دا حوالہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں بھائی گورو داس (۱۵۵۸ء) دی شاعری چوں ایسراں کڈھیا اے:

سسی پنوں دوستی ہوئے جات اجاتی
مہینوال تے سوہنی اے تردی راتی
رانجھا ہیر دکھائیے پر م پرانی^(۳۲)

حافظ برخوردار ہوراں جہڑی کہانی لکھی اے اوہ اک مکمل تے داستان دے سارے تقاضے پوری کردی ہوئی کہانی اے۔ ایس توں پہلے چونکہ اوہناں کول کوئی پیڑن تے نمونہ وی نہیں سی پر فیروزی

ایس دی ہیئت تے ایسہدے وچ ورتے گئے اکھراوہناں دی قادر الکلامی نوں ظاہر کر دے نیں۔ حافظ
ہوراں دی ایس کہانی نوں ای بنیاد بنا کے دو جے شاعراں ایس داستان وچ طبع آزمائی کیتی اے تے اگوں
جہڑے کرداراں دے اختلاف تے کہانی نوں اک نواں رنگ دتا اے اوہ ہر شاعر دی اپنی طبع تے تخلیقی
توانائی دے مطابق اے۔ حافظ ہوراں دی ہر گل عقل تے منطق دے بڑی نیڑے جاپدی اے۔ اوہ
جذبات نگاری کردیاں ہوئیاں کوئی اکھریا منظر ایسراں دا نہیں الیکدے کہ گل اوپری لگن لگ پوے۔
جدوں پنوں دے بھرا پنوں نوں لے جان دے نیں پنوں نوں ہوش آؤندی اے تے اوہ مڑ اٹھ نسدا
اے، راہ وچ اک تازہ بنی قبر ویکھ کے بکریاں والیاں کولوں بچھدا اے تے جدوں اوہ دسدے نیں کہ

پنوں پنوں کریندی مر گئی اساں کھلیاں دتی سو جان

اوسداناؤں سسی دھی جام دی موئی برہوں دے بان^(۳۳)

جدوں پنوں بکریاں والیاں کولوں سسی دے مرن دا حال تے قبر دا حال پچھیا تے

اگوں اوہدا کیہ حال ہو یا حافظ برخوردار ہوراں اوہدے حال نوں بڑے سوہنے

اکھراں نال تے کہانی نوں کہانی رکھ کے ایسراں بیان کیتا اے۔

تاں پنوں مارے دھرت تے لاہ سرے توں پگ

ربا بھٹھ کیچم بھٹھ ماپڑے بھٹھ کرہاندے وگ

میں گھت کچاوے لے گئے اوہ چور حرامی ٹھگ

مینوں چنگی سی زہر شراب توں یا لگدی تیغ الگ^(۳۴)

حافظ برخوردار ہوراں دی سسی پنوں تے تبصرہ کر دیاں عبدالرحمن ملک ہوراں تاریخ

ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند دی تیرہویں جلد وچ لکھیا اے کہ ”ٹھیٹھ پنجابی زبان میں محاورہ بندی اور

روزمرہ اس کے کلام کی نمایاں خصوصیت ہے اور اس کا استعمال اس نے جگہ جگہ کیا ہے۔ وہ سیدھے

سادھے سپاٹ انداز میں بات کرنے کی بجائے الفاظ میں اشاریت اور گہری معنویت سمونے کا عادی بھی ہے،“ (۳۵)

حافظ برخوردار ہوراں دی ”سسی پنوں“ دی داستان ہر پکھوں مکمل داستان اے ایس وچ اوہناں پلاٹ نوں بڑی مضبوطی تے فن کاری نال بنایا اے اوہناں دی ساری کہانی اک مرکزی دھارے نال جڑی ہوئی ملدی اے تے منطقی انداز نال اگے نوں چل دی اے، زبان تے بیان توں وی اک وکھرے اسلوب دی مالک اے، اج بھانویں پنجابی ادب وچ کئی ہور سسی پنوں دے لکھاری وی اپنے فکری تے فنی وکھریوں نال سامنے آؤندے نیں پر اولیت پاروں اتے زبان و بیان دی انفرادیت پاروں غیر کہانی وچ کہانی پن رکھن پاروں حافظ برخوردار ہوراں داناں ہمیش ایس اعتبار نال زندہ رہے گا کہ اوہناں سسی پنوں دی کہانی نوں جیوندار کھن لئی اک کامیاب کوشش کیتی اے۔

سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا پنجابی ادب وچ کئی شاعر ایسراں دے نیں جنہاں دے ناداں دے حوالے نال تحقیق کر کے تے اوہناں دیاں لکھتاں نوں سامنے رکھ کے تاریخی تحقیق دے اصولاں نوں ورتدیاں ہویاں اوہناں دا نکھیر اکیٹا گیا اے جسراں احمد یار مرالوی، مستری احمد یار تے احمد یار ایسراں ای حافظ برخوردار ہوراں دے ناں دے وی کئی شاعر پنجابی زبان وچ ملدے نیں ایناں دیاں لکھتاں دے حوالے نال ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں احسن القصص والے مولوی احمد یار، سیف الملوک دے لکھاری میاں محمد بخش، بادبدھ سنگھ ورگے محقق دی کتاب کوئل کوکے، عبدالغفور قریشی دی تحقیق پنجابی ادب دی کہانی قاضی فضل حق دی نکھیرے اتے پریم کہانی بادبدھ سنگھ توں اڈا احمد حسین قریشی قلعداری دی پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ تے شریف احمد شرافت نوشاہی دی اذکار نوشاہیہ اتے ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپنی مرتب کیتی کتاب سسی پنوں حافظ برخوردار (مسلمانی) نوں مد نظر رکھ کے ایس گل نوں نتاریا اے کہ پنجابی ادب وچ حافظ برخوردار دو نیں اک حافظ برخوردار مسلمانی والا تے اک حافظ برخوردار (رانجھا)۔

دونوں شاعراں نے اکوچے قصے لکھے نہیں جیویں یوسف زلیخا، مرزا صاحبان، سسی پنوں^(۳۶) حافظ برخوردار رانجھا دو جے مغل دور داوڈا شاعر اے تے ایس واسمکالی محمد صدیق لالی تے بہل لاہوری نوں نیا جاندا اے۔ حافظ برخوردار دی بیان کیتی سسی پنوں دی کہانی گھٹ ودھ سارے کرداراں نال دو جے شاعراں وانگوں ای اے پر اک گل جہڑی حافظ برخوردار (رانجھا) دی کہانی وچ ودھ اے، اوہ ایہہ اے کہ ایہدے وچ سسی پنوں دے ویاہ نوں دس سال تیکر دا عرصہ گذر یا دسیا گیا اے، جدوں کہ ایدوں پہلاں انج نہیں^(۳۷) حافظ برخوردار ہوراں سسی پنوں توں اڈا کٹر شہباز ملک ہوراں دی تحقیق مطابق (۴۸) کتاباں ہو روی لکھیاں نیں جنہاں دے ناں ایسراں نیں۔

- ۱۔ شمس العلوم ۲۔ بحر العلوم ۳۔ فقہ جمال ۴۔ مسئلہ بانگ و نکاح ۵۔ مفتاح المصلیٰ ۶۔ نجات المسلمین ۷۔ شرف الزکاح ۸۔ تنبیہ ۹۔ رسالہ نماز ۱۰۔ بحر العلوم ۱۱۔ رسالہ سایہ اصلی ۱۲۔ میزان شریعت ۱۳۔ مفتاح الفقہ ۱۴۔ رسالہ بول نماز ۱۵۔ رسالہ نماز ۱۶۔ سراج المعاملات ۱۷۔ شرح خلاصہ کیدانی ۱۸۔ مفتاح السادات ۱۹۔ رسالہ نادرہ (یاں قادریہ، ورثہ بارے) ۲۰۔ رسالہ عقائد ۲۱۔ ہل پنجابی ۲۲۔ احکام ایمان ۲۳۔ منظوم ترجمہ قصیدہ بانٹ سعاد ۲۴۔ شرح اسمہائے یازدہ غوث الثقلین ۲۵۔ شرح بمعہ اسناد نودنہ حضرت پیر دستگیر شرع دعاء گنج العرش ۲۶۔ شرح قصیدہ غوثیہ ۲۷۔ ترجمہ چہل کاف پیران پیر ۲۸۔ ترجمہ قصیدہ دوجی ۲۹۔ ترجمہ قصیدہ بردہ ۳۰۔ ترجمہ درود مستغاث ۳۱۔ ترجمہ نودنام نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ۳۲۔ ترجمہ اسماء الحسنیٰ معہ اسناد ۳۳۔ ترجمہ قصیدہ شوقیہ ۳۴۔ شرح الحمد شریف ۳۵۔ ترجمہ دعائے سریانی ۳۶۔ یوسف زلیخا ۳۷۔ مرزا صاحبان ۳۸۔ سسی پنوں ۳۹۔ ہیر رانجھا ۴۰۔ قصہ زناں ۴۱۔ حکایت پاک رسول دی ۴۲۔ قصہ بی بی فاطمہ ۴۳۔ جنگ نامہ امام حسینؑ ۴۴۔ برخوردار دی وار ۴۵۔ چرخہ نامہ و نصیحت نامہ ۴۶۔ باران ماہ ۴۷۔ مخمس تصوف ۴۸۔ نظم^(۳۸)

حافظ ہوراں اپنی ایس داستان دا مڈھ اللہ رب العزت دی حمد و ثنائتوں بنھیا اے اوہناں دے دتے کم توں لگدا اے کہ اوہ اک جہاں دیدہ پڑھے لکھے تے عالم بندے سن اوہناں دی نظر اسلامی تاریخ

اتے بڑی ڈونگھی سی تے اوہ تاریخی سچائیاں نوں بیان کر کے اپنے کلام نوں سجان دے جان دے نیں۔ نمونہ
حمد چوں:

یا رب تیری بے پرواہی کولوں ڈردیاں رہیے
بنھ کے ہتھ زورا ور اگے درد ہڈاں وچ ہیے^(۳۹)

حمد توں بعد جدوں اوہ اپنی داستان دا باقاعدہ مڈھ بنھ دے نیں تے اوہ شعر لکھت وچ نہیں
آؤندا۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں وی مسودہ سودھن لگیاں لکھیا اے کہ (قلمی نسخے وچ موجود نہیں)
جتھوں ایس گل داوی پتا لگدا اے کہ اوہناں سسی دے پیو داناں اتے اوس دے حاکم ہووون یا شہر داناں
نہیں لکھیا اتے اگلا شعر اے کہ

یا اس تونہ زہر دیواؤ یا مارو دے کے پھاہے
حافظ کھڑا مارے اس نوں جے رب مول نہ چاہے^(۴۰)

پر جدوں کہانی اگے نوں چل دی اے کہ تے ایس گل دا پتا لگدا اے کہ اوہ شاہ تے رانی
دونویں ایہہ گل سن کے دلگیر ہو جان دے نیں پر نجمیاں دی گل نوں من کے سسی نوں روہڑن لئی
صندوق تیار کیتا جاندا اے تے دریا دے حوالے کردتا جاندا اے فیر حافظ ہوریں جہڑا منظر الیک دے
نیں اوہ دے وچوں سانوں یقیناً ایمان دی پکیائی دی تعلیم ملدی اے اوہ بڑے مان تے یقین نال آکھ دے
نیں:

دن پنجاہ رہوے وچ نیں دے بھکھی رب چتاری
نہ دیوا نہ باقی اوتھے وانگوں قبر اندھاری
اک اکیلی کو نہ بیلی کون کرے غم خواری
حافظ اوس دی قدرت کولوں پل پل جالیے واری
پالن والا اوتھے پالے جتھے باپ نہ مائی
دھ پلائے کھنڈ کھوائے جتھے خویش نہ دائی

جے اوہ دوست تے جگ دشمن بھی پرواہ نہ کائی
برخوردار صندوق سسی دا لے رڑھدا جائی^(۳۱)

اُتے نے ڈر دے ڈر دے سرکار دربارے جادسیا تے شاہ نے اگوں آکھیا کہ ”توں ایں دختر دا
ہے بابا عورت تیری مائی“ اتے دھوبی گھراگے ای اولاد کوئی نہیں سی اوہ بڑے خوش ہوئے تے اوہناں
بڑے چاہواں نال
سسی نوں پالنا شروع کر دتا کہانی اگے ودھ دی اے تے؛

پنوں لاہ شہاناں جوڑا دھوبا چا بنائے
چھوٹا تنبا سر تے پگڑا بندا جوڑ بنائے^(۳۲)

حافظ برخوردار ہوراں وی اردو شاعراں وانگوں اتے فارسی شاعر وانگ آسمان تے فلک نوں
اوہناں دیاں خوشیاں داد دشمن آکھیا اے کہ کسراں دس ورہے سسی پنوں نت رل مجلس کر دی تے دیندی
جام خمارے اتے اوڑک :

فلک بخیل عشاقاں دلوں تریندی نظر کرائے؟
ویکھ ملاپ اوس تاپ چڑھے کن ترہڑی متھے پائے^(۳۳)

حافظ برخوردار ہوراں دی کہانی ایسراں اگے ودھ دی اے تے اوہدے بھراکے بہانے آکے
اوہنوں لے جان دے نیں سسی ماں تے سہیلیاں دی گل نہیں من دی تے اپنے پنوں نوں تھل صحر اوچ
اوہدے کچھے لبھن ٹر پیندی اے ایسراں اوہنوں راہ وچ اک بکروال مل دا اے اوہ پنوں پنوں کر دی مر
جان دی اے اوہدر پنوں نوں ہوش آؤندی اے تے اوہ وی اوہنوں پاؤں لئی تھل وچ آجاندا اے۔
جدوں اوہنوں بکروال کولوں اوہدے حال داپتہ لگدا اے:

گردش کھا پنوں سی جھڑیا سن کے ایہہ گفتاراں
پاٹی گور آہی وچکاروں یار گئے کول یاراں^(۳۴)

حافظ ہوراں سدھی ساویں کہانی بیان کیتی اے پر اوہناں کدھرے کدھرے کجھ اجہیاں گلاں وی کیتیاں نیں جہڑیاں اوہناں دے نظریے یاں اندردی گل نوں کھول دیاں نیں انج تے سانوں پوری کہانی وچ کدھرے کوئی علامتی یاں استعاراتی انداز وکھالی نہیں دیندا۔ زبان بڑی سادہ تے زروئی اے ڈھائی سو سال گذرن مگروں وی اوہناں دی زبان سانوں اوپری نہیں لگدی، گھٹ ودھ تے کوئی اکھر ایسراں دا نہیں جنہوں اسیں متر وک آکھیں یاں اج اوہ پنجابی زبان وچ نہ ورتیا جاند اہو وے حافظ ہوراں کدھرے اپنے لئی حافظ تخلص ورتیا اے تے کدھرے بر خوردار لکھدے نیں۔ حافظ بر خوردار کہانی نوں کدھرے اپنے مصرعے ساویں رنگ وچ رکھیا اے تے کدھرے اوہ سوال جواب دے انداز وچ چلاندے نیں چوہر گے، بیتاں تے چوہر عیاں وچ لکھی ہوئی ایس کہانی وچ روانی تے تازگی بڑی اے اتے حافظ ہوراں دا اوہ نظریہ وی سامنے آجاند اے جس لئی اوہناں داستان نوں اکھراں دا چولا پوایا اے:

مرن شہادت اوس راہ اتے جس راہ ہوت سدھانے
عشق کولوں مکھ موڑن مندا جہڑا حق پچھانے^(۴۵)

حافظ بر خوردار ہوراں داستان نوں چوکھا داستان ای رہن دتا اے پر ایس وچ بیان ہو یا فن ایس گل دا پکا ثبوت اے کہ لکھاری نے جو وی لکھیا اے بڑی نڈر تانال لکھیا اے، تشبیہاں تے تمثیلاں توں وی ایس گل دا یقین ہوند اے۔ لکھاری نے اپنے سارے مطالعے نوں دوجیاں نال سانجھا کرن دا جتن ایس کہانی راہیں کیتا اے۔ اوہناں دی ایس لکھت توں مگروں آؤن والے شاعر اں چوکھالابھ لیا تے کہانی سوہنی توں سوہنی ہوندی گئی پر چونکہ حافظ ہوری پہلے تے مڈھلے شاعر اں وچوں نیں جنہاں ایس کہانی نوں الیکیا ایس لئی جے اوہناں دی ایس لکھت نوں اوہناں دے کجھ ورہیاں دے اگے کچھ چھین والیاں داستان نوں سامنے رکھ کے ویکھیا جاوے تے زبان دی سادگی تے داستان وچ روانی تے واقعات دے تسلسل پاروں حافظ ہوراں دی داستان اے وی کنیاں وڈیاں داستاناں تے حقیقتاں وچ اک وکھری تے مقبول داستان اے جس نوں مڈھلے حوالے پاروں اج وی ہر تھاں تے پیش کیتا جاسکدا اے۔ ایس

کہانی داسب توں سوہنا پکھ ایس دا پلاٹ اے کہ ہر گل پہلی گل دے نال بجھی ہوئی دس دی اے اتے پلاٹ وی ایسراں دا کہ ہر عمل داتت نتر کے سامنے آجاندا اے۔

محمد حسن عسکری ہوری وی پلاٹ نوں ایسراں دیکھدے ہوئے آکھدے نیں۔ ”پلاٹ کے لئے ضروری ہے کہ ہر واقعہ کسی اور واقعہ کا نتیجہ ہو اور اسی سے کوئی نیا واقعہ نکلے۔ پلاٹ کے یہ اجزائیں واقعات منتشر یا ایک دوسرے سے آزاد نہیں رہ سکتے ان کے درمیان منطقی ربط ہونا چاہیے۔ دوسرے الفاظ میں یوں کہیے کہ مختلف واقعات کو مل کر ایک نقش مرتب کرنا چاہیے چنانچہ پلاٹ میں اس نقش کی اہمیت انفرادی واقعات سے زیادہ ہوتی ہے بلکہ واقعات اس نقش سے ہی اپنے معنی حاصل کرتے ہیں۔ فردا فردا ان کی اہمیت یہاں وہ نہیں ہوتی جو کہانی میں ہوتی ہے پلاٹ کی خوبی یہ ہے کہ واقعات ایک نقش میں بندھ جائیں ایک دوسرے سے متعلق ہوں ایک دوسرے پر اثر ڈالیں اور کوئی حلقہ اس اثر سے باہر نہ رہنے پائے۔ ترتیب نظم اور انضباط سے پلاٹ پیدا ہوتا ہے۔“^(۳۶)

کسے کہانی دا پلاٹ ای ہوندا اے جہڑا کہ کہانی کار تے داستان گو کول پہلے توں موجود ہوندا اے تے اوہ ایس نوں بنیاد بنا کے اپنی کہانی دا گھر اسار دا اے تے جسراں کسے گھر دیاں کندھاں دی اٹ نال اٹ جڑی ہوندا اے ایسراں ای داستان وچ ہر واقعہ دو جے نال جڑیا ہوندا اے تے ایس پاروں ای داستان وچ دلکشی تے دلچسپی پیدا ہوندا اے۔^(۳۷)

حافظ برخوردار ہوراں اپنی داستان سسی پنوں وچ واقعہ نگاری نوں وی بڑی اہمیت دتی اے کیوں جے واقعہ نگاری نال ای جذبات دی سچی عکاسی ہو سکدی اے۔ ایس لئی ڈاکٹر فرمان فتح پوری واقعہ نگاری نوں مصوری آکھدے نیں اتے جے اوہدے وچ جے کر سچی مصوری نہ ہووے تے پڑھن ہار دے ذہن وچ اوس واقعہ تے منظر دی اصل تصویر نہیں آسکدی۔^(۳۸)

حافظ ہوراں دی سسی پنوں نوں مشرقی تے مغربی اصولاں تے نقاداں دے بنائے ہوئے اتے دے ہوئے چان وچ ویکھئیے تے سانوں اوہ اک مکمل داستان وکھالی دیندی اے پلاٹ، منظر نگاری،

واقعہ نگاری تے کسے وی حوالے کچھوں ایہہ لکھت اک مکمل تے جاندار اے۔ لسانی اعتبار نال وی ایس وچ جہڑا سہین اے اوہ وی پڑھنہاراں تے نقاداں نوں اج وی دلوں بھاؤند اے۔

حافظ برخوردار ہوراں دے کلام دے حوالے نال ڈاکٹر جاوید گھنجیرا ہوری اپنے اک لیکھ وچ لکھدے نیں۔ حافظ برخوردار را انجھا پنجابی زبان تے ادب دے اک ایہہ نمائندہ نیں جنہاں نوں زبان تے بیان اتے امتاں دی قدرت حاصل اے۔ اوہ ایہہ پنجابی شاعر نیں جنہاں دے کلام وچ پنجابی زبان اپنی پوری تابناکی تے رعنائی نال جلوہ گر ہوئی اے اوہناں نے اپنے بھنڈار وچ موجود غیر پنجابی لفظاں نوں انج ورتیا کہ اوہ وی پنجابی دے ای جاپن لگ پئے۔ اوہناں نے عربی، فقہ نوں پنجابی وچ ڈھالیا پر پنجابی زبان دی لطافت تے شگفتگی برقرار رہن دتی۔^(۴۹)

پنجابی ادب وچ حافظ برخوردار ہوراں دی ایس لکھت تے ساڈے محقق اج وی کھوج دا سلسلہ جاری رکھے ہوئے نیں تے ویلے کویلے ایس حوالے نال نویاں نویاں وچاراں دی دس پاندے رہندے نیں جسراں حمید اللہ شاہ ہاشمی ہوراں اپنے اک مضمون وچ دسیا اے کہ سسی پنوں حافظ برخوردار دے دونے ملے نیں اک جہڑا ڈاکٹر گوہند سنگھ لانا ہوراں شائع کیتا اوس دے ۱۵۳ بند سن تے دو جہڑا ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں شائع کیتا اوس دے ۱۳۰ بند نیں، دونویں قصے ۱۹۷۷ء تے ۱۹۸۸ء وچ شائع ہوئے^(۵۰) حافظ برخوردار ہوراں تے ہر پکھوں تحقیق لیکھ نے اوہناں دی فنی پکیائی تے فکری اچیائی نوں ثابت کیتا اے تے اوہ پنجابی روایت دے اک ایسے شاعر نیں جنہاں اپنی شاعری راہیں پنجابی زبان نوں اک مضبوط تے مستند روایت دی نیہہ دتی اے۔

حوالے

- ۱- عبد الرحمن ملک؛ داستان سسی پٹوں؛ مشمولہ؛ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند؛ تیرہویں جلد؛ ص ۳۴
- ۲- زاہد حسن (مرتب) سسی لکھ شاہ؛ ص ۲۴
3. Hashim Shah, Sassi Punnu (Rendered into English verse by chirstopher shaekle with an introduction by Athar Tahir) P13
4. Sayyed fayyaz mahmud, Folk Romances of Pakistan, p21
- ۵- عبد المجید میمن؛ سندھی؛ ڈاکٹر؛ سندھی ادب کی مختصر تاریخ؛ ص ۳۱
- ۶- کلیان بی اڈوانی؛ شاہ عبداللطیف (ترجمہ عتیق احمد) ص ۳۶
- ۷- آر سی ٹمپل؛ حکایات پنجاب؛ حصہ سوم ترجمہ؛ میاں عبدالرشید؛ ص ۹۹
- ۸- محمد باقر؛ ڈاکٹر؛ پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ ص ۸۳
- ۹- فرمان فتح پوری؛ ڈاکٹر؛ اردو شاعری اور پاکستانی معاشرہ؛ ص ۹
- ۱۰- عابد علی عابد؛ پروفیسر سید؛ اصول انتقاد ادبیات؛ ص ۲۸
- ۱۱- ابن حنیف؛ دینا کا قدیم ترین ادب؛ ص ۱۲۶
- ۱۲- احمد ندیم قاسمی؛ تہذیب و فن (جلد اول) ص ۱۳۶
- ۱۳- اختر جعفری؛ ڈاکٹر؛ ویروے (پنجابی قصے تاریخ دے شیشے وچ) ص ۵۴
- ۱۴- حفیظ احمد؛ ڈاکٹر؛ قصہ تے پنجابی قصہ؛ ص ۶۵
- ۱۵- احمد یار؛ احسن القصص؛ ص ۲۲۴
- ۱۶- قریشی احمد حسین احمد قلعداری؛ پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ؛ ص ۳۵۴
- ۱۷- شہباز ملک؛ ڈاکٹر؛ شمارہ سہ ماہی کھوج؛ ص ۱۸
- ۱۸- اوہی؛ ص ۱۹
- ۱۹- اوہی؛ ص ۱۸
- ۲۰- اوہی؛ ص ۸۹
- ۲۱- عنوان چشتی؛ پروفیسر؛ تنقید فارسی؛ ص ۵۶

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

- ۲۲ - عبادت بریلوی؛ ڈاکٹر؛ شاعری کیا ہے؛ ص ۲۲، ۲۱
- ۲۳ - شہباز ملک؛ ڈاکٹر؛ کھوج شمارہ نمبر ۱۸؛ ص ۱۷
- ۲۴ - اوہی؛ ص ۱۹
- ۲۵ - اوہی؛ ص ۱۹
- ۲۶ - اوہی؛ ص ۱۹
- ۲۷ - فضل حق؛ قاضی؛ پروفیسر؛ کھیرٹے؛ (مرتب) بڈل حق محمود؛ ص ۱۱۲
- ۲۸ - باوا بدھ سنگھ؛ پریم کہانی؛ ص ۱۶۹
- ۲۹ - عبدالغفور قریشی؛ پنجابی ادب دی کہانی؛ ص ۲۴۵
- ۳۰ - شہباز ملک؛ ڈاکٹر؛ سہ ماہی کھوج شمارہ نمبر ۱۸؛ ص ۲۷
- ۳۱ - شفیع عقیل؛ منظوم داستانیں مضمون مشمولہ؛ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ مرتبہ؛ ڈاکٹر انعام الحق جاوید؛ ص ۳۵۴
- ۳۲ - شہباز ملک؛ نثارے؛ ص ۶۸
- ۳۳ - شہباز ملک؛ ڈاکٹر؛ کھوج شمارہ نمبر ۱۸؛ ص ۳۱
- ۳۴ - اوہی؛ ص ۳۱
- ۳۵ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند؛ تیرہویں جلد؛ ص ۳۹۵
- ۳۶ - شہباز ملک؛ ڈاکٹر؛ (سودھکار) سسی پنوں حافظ برخوردار راٹھیا) کھوج نمبر ۱۹ لاہور؛ ص ۱۰
- ۳۷ - اوہی؛ ص ۵، ۶
- ۳۸ - اوہی؛ ص ۱۱
- ۳۹ - اوہی؛ ص ۱۱
- ۴۰ - اوہی؛ ص ۱۳
- ۴۱ - اوہی؛ ص ۱۵
- ۴۲ - اوہی؛ ص ۱۷
- ۴۳ - اوہی؛ ص ۲۹

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

۴۴ - اوہی؛ ص ۲۷

۴۵ - اوہی؛ ص ۲۷

۴۶ - مقالات محمد حسن عسکری؛ تحقیق و تدوین؛ شیماجید؛ ص ۴۲، ۴۳

۴۷ - فرمان فتح پوری؛ اردو کی منظوم داستانیں؛ ص ۵۳

۴۸ - شعر الجعم؛ (جلد چہارم) ص ۸

۴۹ - جاوید گنجیر؛ ڈاکٹر؛ مضمون حافظ برخوردار دے کلام دالسانی تجزیہ؛ مشمولہ؛ چھیمایہ ”لیکھ“ ص ۱۲۸

۵۰ - ہاشمی؛ حمید اللہ شاہ؛ مضمون؛ سسی پنوں؛ حافظ برخوردار (رانجھا) دے دوسرے؛ مشمولہ؛ چھیمایہ ”لیکھ“؛ ص ۴۵

ڈاکٹر جاوید حسان چانڈیو

پاکستانی زبان و ادب ۲۰۱۷ء

چیمز مین شعبہ سرائیکی، اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور

ڈاکٹر محمد ممتاز خان

اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی

سرائیکی منظوم قصہ یوسفؑ زلیخا وچ قبل از اسلام دے اثرات

Abstract: The Qissa of Hazrat Yousuf (AH) is termed as Ahsanul Qassas in the Holy Quran. The detail of this Qissa is given in surah Yousuf section 12 and 13. The Qissa of Hazrat Yousuf (AH) is already narrated in the Holy Book of Bible. This Quranic story of Hazrat Yousuf (AH) is narrated in the form of prose and verse, and this is very old practice. In Saraiki about seven poets composed it in poetic form including Saddique Lali, Abdul Hakeem Uchvi and Maulvi Ahmad Yar Tounsvi whose poetic stories are of great value. Saraiki story tellers did not ignore the local Saraiki religious, cultural and social traditions along with those Hazrat Yousuf's (AH) time. In this article, the pre-Islamic effects that these stories carry have been dicussed.

قرآن مجید وچ حضرت یوسفؑ دے قصے کوں ”احسن القصص“ داناں ڈٹا گئے۔ حضرت یوسفؑ دا ذکر قرآن مجید دیاں ترائے سورتاں ”سورۃ یوسفؑ“، سورۃ انعام اتے سورۃ مومن“ وچ آئے۔ قرآن مجید دی سورۃ یوسفؑ پارہ ۱۲، ۱۳ وچ ایس قصے کوں تفصیلی بیان کیتا گئے۔ سورۃ یوسفؑ دیاں کل ۱۱۱ آیاتاں وچوں آیت نمبر ۴ توں ۱۰۰ تئیں ہیں قصے دے بیان تے مشتمل تے ہن۔ ایس قصے کوں دُنیا دیاں کئی زباناں وچ نظم و نثر دی صورت وچ لکھیا گئے۔ ڈاکٹر ظفر مقبول دے مطابق ”امام غزالیؒ“ ۵۰۵ ہجری بمطابق ۱۱۱۱ء وچ عربی وچ ایس قصے کوں لکھیا۔ جیندے بعد کئی زباناں وچ ایس قصے کوں تحریر کیتا گیا۔“^(۱)

ڈاکٹر ذبیح اللہ صفاء دے مطابق ”چوتھی صدی ہجری وچ ابوالموئذ بلخی پہلا فارسی شاعر ہے جنہیں اے قصہ لکھیا۔“^(۲) پروفیسر قاضی فضل حق دے مطابق: ”۱۳۹۲ء وچ مولانا عبدالرحمن جامی اے قصہ منظوم کیتا۔“^(۳) بشیر حسین ناظم دے مطابق: ”۱۸۲۶ء وچ وینس ایڈلیم ون روز ونگ (Veneenz Edlem Von Resenrz Weing) ہوریں انگریزی وچ اے قصہ منظوم کیتا اتے اُردو وچ اے قصہ مولانا جامی توں متاثر تھی کر اپیں نگار نظمیا۔“^(۴)

حضرت یوسفؑ، حضرت یعقوبؑ دے پتر، حضرت اسحاقؑ دے پوترے اتے حضرت ابراہیمؑ دے پڑپوتے ہن۔ بائبل دے بیان مطابق (جیندی تائید قرآن حکیم دے اشاریں کنوں وی تھیندی اے) حضرت یعقوبؑ دیاں چار ذلیں ہن۔ انہاں وچوں پہلی ذال ”لیاہ“ اتے ڈو جھی ”راخل“ آپ دے مامے لابن دیاں دھیریں ہن۔ جیڑھے جو ”فدان“ وچ رہندے ہن۔ ترکیجی ذال داناں ”ذلفہ“ ہا جیڑھے جو انہاں کوں اُنھیں دی پہلی ذال ”لیاہ“ ہبہ کر ڈتی ہئی۔ اتے چوتھی ذال داناں ”ہلباہ“ ہا جیڑھے جو انہاں دی ڈو جھی تے من بھانوی ذال ”راخل“ دی طرفوں طرفوں ہبہ تھی ہئی۔ پہلی ذال ”لیاہ“ وچوں جھی پتر روبن، شمعون، لاوی، یہودا، آشکار، اتے زبولون ہن۔ ذلفہ وچوں پتر ”دان“ تے نفتالی اتے چوتھی تے من بھانوی ذال ”راخل“ وچوں وی ڈو پتر یوسفؑ تے بن یامین پیدا تھئے۔ بائبل دے بیان دے مطابق انہاں دی ہک دھی داناں دینہ ہا جیڑھے انہیں دی پہلی ذال لیاہ دے پیٹوں ہئی^(۵) بائبل اتے مفسرین قرآن دے نانویں وچ تھوڑا ڈھیر فرق ہے۔ حضرت یوسفؑ دی والدہ داناں بائبل وچ راخل جڈاں جو مفسرین قرآن دے مطابق راحیل ہا۔ تفہیم القرآن دے مطابق راحیل دا آخری ویئم (زچگی) دی حالت وچ انتقال تھی گیا ہا۔^(۶) حضرت یوسفؑ دا جنماں ۱۹۰۶ ق۔ م وچ تھیا۔^(۷) سرائیکی زبان وچ ایس مقامی قصہ کوں کل ست شاعراں منظوم کیتے۔ انہاں وچ پہلا قصہ صدیق لالی ہوراں ”بحر العشق“ دے ناں نال ۱۱۳۸ھ وچ منظوم کیتا۔ انہاں دے بعد عبدالحکیم اچوی (۱۲۱۸ء)، غلام سکندر غلام (۱۸۳۶ء) احمد یار تونسوی (سن)، محمد نواز خوشتر ججوی (۱۳۷۲ء) (پ۔ ۱۹۳۹ء)

لعل محب تھلوی (۱۹۳۲ء) اے ملک نذر حسین ارشاد جھنڈیر ہوراں ایں قرآنی قصے کوں منظوم قلب وچ ڈھالیا۔

یوسفؑ زلیخا دے قصی وچ قبل از اسلام دے اثرات:

قصیاں دے اومند رجات جنہاں دا تعلق فرامین قرآن نال میل نی رکھدا انہاں کوں قبل از اسلام سمجھیا ویسی۔ قصہ یوسفؑ زلیخا دی سموری دلچسپی دے عناصر تے رنگین بیانی چھڑی بائبل دی بیان کردہ ہے۔ یاقوت اولوک قصے ہن جیڑھے سینہ با سینہ تے کتھائیں کھیل صورت وچ تاریخ دا حصہ بنیں، جیویں جو زلیخا داناں، حضرت یوسفؑ دی بھین تے بھرانویں دے ناں، کھوہ وچ کئی سو سالوں توں انتظار کریندا ”یہو ظا“ ناں دا بندہ، ناقہ سوار تے ناقہ دایوسفؑ نال مکالمہ، اتے ایہہ سنویں پئے واقعات جنہاں دا اصلیت نال کوئی گانڈھانی بند اپرول وی قصیاں دا لازمی جز بنیے ڈسدن۔ غور کرتے جے تاں یوسفؑ زلیخا دا پہلا سرائیکی قصہ لکھن والے شاعر صدیق لالی دے قصے ”بحر العشق“ دے متھے تے سو جھل اے شعر حقیقت دا ترجمان لکھدے جو:

ہک صدیق کہاوے لالی مرد بھلا کوئی ہو یا
بہتر یوسفؑ دا اُس سہرا چُن چُن بھل پرویا^(۸)

گویا قصہ کار قصے دے منڈھ وچ خود ای اے کلی کھول ڈتی ہے جو ایں گلدستے دے بھل چُن پُن تے کٹھے کیتے گن۔ زیر بحث منتخب قصہ کاراں اپنیاں اپنیاں قصیاں دا منڈھ سرائیکی زبان دی روایت موجب حمد، نعت، شانِ صحابہ، اتے پیراں دیاں منقبتاں نال ہدیے۔ صدیق لالی اپنے قصے وچ سورہ یوسفؑ دے سرائیکیوں ہیڈ لکھدے:

یوسفؑ نال زلیخا رتی لگا عشق ڈونہاں نوں^(۹)

پیار، محبت، حُب ہک فطری جذبہ ہے جیڑھا ہر دور وچ انسان دا شوق وی ریسے تے مجبوری وی۔ ایں جذبے، تعلق تے رویے دی امین خود تاریخ ہے۔ جیڑھی جو کتھاؤں سینہ با سینہ تاں کتھائیں الہامی کتاباں راہیں اساڈے تیں بُجدی رہی اے۔ الہامی کتاباں اچ سر سری جائزے تے تنبیہی مثالاں

دی صورت اچ ساکوں سو جھل مثالیں لہجہ نین۔ جیویں جو آدم تے حوا وچال وصال، ول ہجرتے انت وصال دی سدھ اسا کوں الہامی کتابیں وچ موجود اشاریاں توں یا ول تاریخ دا حصہ بندی شاعری توں لگدی اے۔ ہیں پاروں اساں قصیاں وچ موجود قبل از اسلام دے اثرات گولن دا ہان مریندوں۔ جیڑھلے اساں قبل از اسلام لوکیں دے سماجی تعلق دا ویورا کریندوں تاں ساکوں بت پرستی اتے سلسلہ نبوت نال نال ٹردے نظر آندن:

ہا ہک پیر پیغمبر حضرت ابراہیم خلیل
بت بھن کلمہ دین پڑھایا گھر بیمار علیہ^(۱۰)
فکر کیتا یعقوب دل اندر لعب نہ چو کھی بازی
رب اساڈی اے پیدائش کھینڈن کار نہ سازی^(۱۱)

نبی یعقوب دے گھر درخت آ ہا
عجب سر سبز روشن بخت آ ہا^(۱۲)
کنعان دے وچ صورت بخشی یعقوب نبی دے چن کوں
وکیہ مسافر یوسف کوں سٹ میٹھے چھوڑ وطن کوں^(۱۳)

زیر بحث قصیاں دے پڑھن نال سدھ لگدی ہے جو اساں عہد عتیق دے ہک ایجھے وسیب دا مطالعہ کریندے پیوں جیندیاں رسماں، ریتاں تے روایتاں ہک کامیاب معاشرے دیاں لوڑاں کوں پورا کریندن۔ اتے انھاں دا نظام معاشرت کہیں خاص حدود و قیود دے طالع ہے۔ ڈکھ سکھ تے خوشی غمی ہر دور دے انسان دا بنیادی مسئلہ رہیہن۔ ایں پس منظر اچ زیر بحث قصیاں دی جیڑھی تصویر نشا بر تھیندی نظر دی ہے اونکوں ”یوسف زلیخا“ دے کرداراں دی جذبات نگاری ہیٹھ قصہ کاراں اپنی بھر پور فنی تے فکری مہارت نال سو جھل کیتے۔ حضرت یعقوب کوں جیڑھے ویلے اپنے پتر یوسف کوں نہر دے کھاؤنجن دی خبر پجھدی ہے تاں انھاں دی جذباتی کیفیت دا بیان ڈیکھو:

خبر جاں پہنچی یوسفؑ دی یعقوبؑ جاں سُنیاقصہ
بے خود ہو ڈھٹھا، دم رہیا، دھمی تیک نہ ہلیا
(لالی: ص ۲۳۳)

لگا یعقوبؑ تائیں تیر کاری
لگی دل بھاہ اتے اکھیں اندھاری
(اُچوی: ص ۹۲)

گھن سفلات بچ لے ول پہودے چولا رت دا بھریا
سُن آواز یعقوبؑ روون پاہر نکل کھڑیا
(تونسوی: ص ۷)

چشماں نال پیراہن ڈٹھا پیر یعقوبؑ سہانرے
خون آلودہ چولا ڈٹھس روند ازار نزارے
(ججوی: ص ۷۹)

مذہب اسلام ہمیش صبر شکر و ادب دے ڈتے۔ ظلم جبر ناجائز قتل و غیرہ دی اگر
کوئی روایت ہے تاں او قبل از اسلام نال گانڈھا رکھدی ہوسی۔ کیوں جو ایہہ سنویاں
روایتاں قبل از اسلام دے معاشرے دیاں خوبیاں گنیاں ویندیاں ہن۔ زیر بحث
قصیاں وچ وی چسولے پن کیتے قصہ کاراں ایہہ جہی کیفیات کوں اپنی مہارت علمی نال
بیان کیتے۔ ساڈے وسیب وچ سکے مترائے بھرانویں وچکار ریس تے حسد کنوں کئی
واقعات پیش آئین تے آندے راہندن۔ عہد عتیق دی ایں روایت دیاں چڑھاں ایڈیاں

طاقتور ہن جو ہن تیں وی کمزور نہیں تھیاں۔ زیر بحث قصے وچ قصہ کاراں یوسف اے
اوندے متراے بھرانویں دے حسد کوں پہوں سوہنے انداز اچ نبھائے:

ملے بھرا اکٹھے ہوئے اندر گھر روئیلہ
آکھن یوسف مارو یارو کرہو کوئی حیلہ
جیوں یوسف دے کوہن کارن بھائی ملے آھے
نوح نبی دے مارن نوں پر اللہ چا کھنڈائے
(لالی: ص ۲۱۹)

کہن یارو کوئی تدبیر کیجیے
کڈے پاہر لے جا کے مار دیجیے
کہیا ہک جنگلاں وچ لے چلائیں
نہر تے شیر دا لقمہ کرائیں

(اچوی: ص ۸۴)

سٹو کھوہ ایں وچ یوسف رل صلاح کیتونے
قتل یوسف دے کنوں اینکوں یار قتل جتونے
(تونسوی: ص ۷)

قتل یوسف دی رل مل بھائی کرن صلاح تدبیرے
کر فریاد پہاڑ سٹاوے عرض بیاز کثیرے
ویندے ماراں ڈیندے سارے یوسف ویر کوں ویرے
ہیٹھے ونج پہاڑی ہک تے رنج کنوں دلگیرے
(ججوی: ص ۷۴)

قبل از اسلام دے لوکاں وچ زور دھنگائی دی روایت خود انسان دی اپنی تاریخ نال ای شروع
تھی ویندی اے۔ جیویں جو آدم دے پتریں ہائیل تے قابیل وچکار جھیرے جھٹی منڈھ پدھیا۔ ایں گالھ
دی وضاحت اجو کے عہد دے قصہ کاراں اپنی مہارت علمی نال کیتی اے تے ڈسائے جو ورود اسلام
کنوں پہلے حق مارن اتے سینہ زوری داہک طویل سلسلہ موجود ہا۔ شعر ڈیکھو:

ابراہیم خلیل نوں مارن چڑھ نمرودی آئے
موسیٰ نوں فرعونی بھی پر اللہ چا کھپائے
(لالی: ص ۴۲۰)

مسیحا آسمان اُتے چڑھایو
مجھی دے پیٹ وچ یونس اکھایو
(اچوی: ص ۲۸)

ہائیل تے کرم شہادت دا کیتا پتریں شاہ مردان
نُکھر تھیا اے جھگا سارا نہیں ساڈے کان
(تونسوی: ص ۷۴)

خبر پئی غرور تائیں ڈکھلایا جوش جوشیلے
بھاہ غضب وچ ہلدی بھاڑی بدوں بد شکیلے
تھی ناراض تیار کرایا پچھن نار رزیلے
دائرہ چار جنغیروں پچھن پورا نونو میلے

(ججی: ص ۱۶، ۱۹)

مکرو فریب تے دھوکہ دہی دی روایت زمانہ جاہلیت دے وسیب وچ رچی وُسی نظر آندی
ہے۔ ظہور اسلام توں پہلے زناوریں دے ہون دیاں شہادتیں دی گواہی انجیل تے قرآن مجید راہیں ملدی
ہے۔ جیویں جو حضرت سلیمانؑ پکھیاں زناوراں اتے کویلیاں وغیرہ نال گالھ مہاڑ کریندے ہن۔ زیر

بحث قصے وچ زناوراں دے بولن دا ذکر قبل اسلام دی روایت ہے۔ نہر دا حضرت یعقوب نال مقالہ دیکھو:

اللہ قدرت نال پلایا کہے صلوٰۃ سلاماں
سُن یا نبیؐ حرام آساں تے گوشت ہے انبیاءاں

(لالی: ص ۲۳۶)

نبی جی میں نہیں تقصیر کائی
میڈے سر تے قضا تمہت چا لائی

(زع۔ ۱۰۱: ۱۱۱)

قسم خدا دی میں نہیں کھادا یوسفؑ بھاگیں بھریا
حال یوسفؑ دا ایں کولوں سارا کھڑ چغلی توں چڑھیا

(تونسوی: ص ۸)

سجدہ کر تعظیمی کیتس حال احوال بیانے
آکھیں یا محبوب خدا دا ایہو کم انسانے
کرن بے ادبیاں پاک نبیاں نہیں مجال حیوانے
میں پردیسی دور دا وسدا سُن محبوب منانے

(ججی: ص ۸۳، ۸۴)

من مراد سانگے کہیں شے دی قربانی یا بلی چڑھاؤن دی روایت قبل از اسلام ہک طاقت ور روئے دی حامل رہی اے۔ من مراد حاصل کرن سانگے بندہ کجھ وی کر سگدا ہا۔ خود حضرت ابراہیم پتر دی لچی تے کاتی رکھ ڈتی۔ ایویں حرج کشی کوں وطیرہ بناؤن، جیندے پالیں کوں دریا وچ لوڑھن اتے ایہو جیہاں ہیاں رسماں توریت اتے انجیل راہیں اساڈے علم وچ آندین۔ زیر بحث قصیاں وچ وی

اساں ڈیہدے نہیں کہ انساناں دی تجارت اتے غلامیں دے وکن جیہے واقعات موجود ہن۔ لالی دے قصے وچ درج ہے جو مالک بن زغرناں دا تاجر اپنے بشری نامی غلام کول آہدے جو میڈی من مراد (یوسفؑ) کول لہجہ ڈوتاں آدھ مال اتے اپنی ہک چوٹوئیں دھی تیڈے ملک کر ڈیساں:

چن گھنی ہک بیٹی میری ادھا مال بھی میرا
تاں پھیر نظر آیونیں پنکھی کھوہے اوس چو پھیرا
(لالی: ص ۲۴۰)

زلیخا نوں نکاح اندر لے آیا
عماری پائیکے گھر نوں چلایا
(اچوی: ص ۲۲۷)

ڈیکھ زلیخا ہانہیاں کول آکھے میڈے پاروں گئیاں
احمد آیاں کجھ دے کیتے بن گئیاں کجھ بیاں
(تونسوی: ص ۱۳)

وڈی ہلہا کر چھوٹی ڈیواں صورت امر محالے
جے توں اتنی مد چرانویں مٹشی بُزدا مالے
(ججوی: ص ۲۴)

عہد عتیق دی مردانہ حیثیت کول ایں طر حانویں قلمبند کیتا گئے
شہر یوسف ستیں درمیں ویچیا اُنھاں ایانا
سونیوں سانویں نہ بیچیندے جیکر ہوون سُنجانا
(لالی: ص ۲۴۳)

ڈتے تھوڑے جیسے مالک نوں پیسے
جیکوں ڈیوے خدا بندہ کیا ڈیسے

(اچوی: ص ۹۹)

گھنوں چا کجھ درہم میں توں ڈیو مل چُکائے
اوڑک ڈوں درہم گھدوئیں ولے ویچ مُکائے

(تونسوی: ص ۹)

ڈوں ڈوں درہم ونڈائے بھائیاں قیمت ہوئی شاہ دی
کجے یہودا میں نہ گھنساں قیمت مول بھرائے

(ججوی: ص ۹۶)

قبل از اسلام دے لوکاں دی سماجی حیثیت دا ہک باقاعدہ نظام ہاجیندے اُتے عمل کرن
اطاعت قانون سمجھیا ویندا ہا۔ ذات پات دا نظام بھرپور طریقے نال رائج ہا۔ لوکاں دی سماجی حیثیت دا
اظہار انھن دی ظاہری سج دھج تاثر تے و طیرے کنوں نشاں تھیندا ہا۔ اساڈے قصہ کاراں وی شاہی سج
دھج کوں وچ گج تے بیان کیتے:

تھیا سوار عزیز مصر دا نظری اوج فلک دے
یوسفؑ نوں او ویکھن چڑھیا نال فوج کلک دے
ستر سجے ستر کجے ستر نوکر اگے
چھڑ چھڑ کاؤ کچھی واؤ چھتر جھلدا پگے

(لالی: ص ۲۶۱)

اگیا یوسفؑ ہزاراں لشکراں نال
ہویا یعقوبؑ ڈیکھن نال خوشحال

(اچوی: ص ۲۰۸)

ستر امر اتے ستر گھوڑے یوسفؑ پاس نبھائے
چن آسمانی چوڑویں والا تھی ہسوار چڑھ آئے
(تونسوی: ص ۲۰)

شوقوں شاہ عزیز مصر دا آیا کر سواری
میر مشیر وزیر کشنر فوج پولیس جراری
نوکر چاکر بلی ہانے سارے ہن درباری
(ججی: ص ۱۰۸)

جیکر اہیں غور کرتے تہاں قبل از اسلام طرز معاشرت اچ فن تعمیر دی ہک شاندار روایت
کھڑی اے۔ ایں روایت کوں مستقبل کوں سمجھا چلیج ڈتے جو جدید سائنس تے فکر انسانی انھاں دا جواب
ڈیون وچ ناکام رہی اے۔ جیویں جو اہرام مصر تے عادی ثمود دے فی نمونے، ہڑپہ، موہنجو داڑواتے
گنیری والا جیسے شہراں دی دریافت فکر انسانی کوں دعوت دیندے نظر آندن۔ زیر بحث قصیاں وچ وی
گزریل ادوار دے بادشاہانہ طرز تعمیر دی جھلک نظر آندی ہے۔ زلیخا دا یوسفؑ سانگے بنوائے گئے ہفت
خانے دا منظر ڈیکھو:

بھی وچکار گھرے دے آڈیا ماندہ صورت بنیا
تخت سونے دا روپ کنارے کوزے کاسے سونا
(لالی: ص ۲۸۰)

جڈاں سیلاں تراشن تے بنادون
لکھاں موراں دیاں شکلاں بنادون
(اچوی: ص ۱۴۲)

سڈ نفاش عماری والے بنگلے خوب بنائے
لعل زمرد موتی جوہر ہک ہک وچ لٹکائے

(تونسوی: ص ۱۳)

گوہر ہیرے لعل جواہر نال مکان مکانون
سنگ رخام عقیق تے مرمر و ارید منگانون

(ججی: ص ۱۳۱)

ایں توں علاوہ وی قبل از اسلام دیاں کئی رسماں ریتاں ہن جیڑھیاں اُنھاں قصیاں راہیں اسماں
تیں بچدین۔ بت پرستی دا ہک پورا نظام کھڑے جیویں جو حضرت ابراہیمؑ خود ہک بت پرست تے بت گر
آزردے گھر جیسے۔ ایویں فراعین نے خود پرستی کوں مردج کیتا ہو نیا ہا۔ کاشت کاری دے نال نال مال
ڈاھانڈھ پالن دارواج عام ہا۔ قانون دی حاکمیت ہئی حسن پرستی دے نال نال زر پرستی عام ہئی۔ اُنھاں
سارے سماجی روایاں کوں قصہ کاراں بیان کیتے جنھاں دی تفریق تے تمنیخ ظہور اسلام تے درود قرآن
توں پہلے تھئی۔

حوالہ جات

- ۱۔ مقبول، ڈاکٹر ظفر، انویں صدی دی پنجابی قصہ کاری (تحقیق تے تجزیہ)، مقالہ برائے پی۔ ایچ۔ ڈی، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۵۴
- ۲۔ صفاء، ڈاکٹر ذبیح اللہ، تاریخ ادبیات ایران، تہران، اشارات کبیر، ۱۹۸۳ء، ص: ۴۱۳
- ۳۔ حق، پروفیسر قاضی فضل، سخنوران ایران، لاہور، ثقافت اسلامیہ، ۱۹۹۰ء، ص: ۲۲۴
- ۴۔ ناظم، بشیر حسین، ابدی آوازاں، لاہور، عزیز بک ڈپو، ۱۹۷۲ء، ص: ۱۶۴
- ۵۔ کتاب مقدس، یعنی پرانا اور نیا عہد نامہ، لاہور، بائبل سوسائٹی، ۲۰۰۶ء، بپ-۲۹-۳۲-۳۵، ۳۰-۱-۲۴
- ۶۔ ابن خلدون، علامہ عبدالرحمن، مترجم، حکیم احمد احسن اللہ آبادی، تاریخ ابن خلدون (جلد اول)، لاہور، پبلشرز نفس اکیڈمی، ۲۰۰۳ء، ص: ۶۶
- ۷۔ مودودی، ابوالاعلیٰ، تفہیم القرآن، جلد ڈوجھی، لاہور، ادارہ ترجمان القرآن، ۱۹۷۸ء، ص: ۳۸۱
- ۸۔ لالی، محمد صدیق، کلیات لالی (مرتب: ریاض حسین شاہ)، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۲ء، ٹائٹل پیج
- ۹۔ لالی، محمد صدیق، کلیات لالی (مرتب: ریاض حسین شاہ)، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۲ء، ص: ۲۱۳
- ۱۰۔ ججوی، محمد نواز خوشتر، مثنوی یوسف زلیخا، بہاول پور، سرانگی ادبی مجلس، ۲۰۰۰ء، ص: ۱۵
- ۱۱۔ لالی، محمد صدیق، مذکور، ص: ۲۲۴
- ۱۲۔ اچوی، مولوی عبدالحکیم، مثنوی یوسف زلیخا، بہاول پور، اردو اکیڈمی، ۱۹۸۷ء، ص: ۸۳
- ۱۳۔ تونسوی، مولوی احمد یار، یوسف علیہ السلام، ملتان، قریشی بک ڈپو، سن، ص: ۴

شاهه لطيف ۽ مولانا رومي جو فڪر (تقابلي جائزو)

Abstract: Shah Latif Bhitai and Maulana Rumi are the two important names of mystical philosophy. Through this research work I have tried to explore the concept of mysticism between the two great poets.

Maulana Rumi was a 13th century Persian poet and Shah Latif Bhitai's period was 17th to 18th centuries AD. It is believed that Shah Latif Bhitai was influenced by Maulana Roomi. In this comparative study, research shows similarity of mystical concepts between both poets. Also shared, is the way adopted to explain the sufi discourse of truth and reality.

هر مذهب ۽ نظريي جا ٻه پاسا آهن. هڪ انهيءَ جو ظاهري پاسو ۽ ٻيو انهيءَ جو سوچ وڃڻ يا ان جو اصل جوهر وارو پاسو. جيڪو ظاهري پاسو آهي اهو عقيدت ۽ پوئيواري ڪرڻ جو آهي، جنهن ۾ سوچ وڃڻ جو عمل دخل گهٽ آهي. جنهن جو لازمي نتيجو عقيدتي پسندي آهي. سوچ وڃڻ جو پهلو اهم آهي جنهن جو سفر حيراني کان شروع ٿي عرفانيت تي پهچي ٿو. سوچ جو اهم پهلو محدوديت کي لامحدوديت سان هم ڪنار ڪرڻ آهي ۽ محدوديت جو لامحدوديت سان رشتي جوڙڻ جو آهي.

صوفي مت جو به هي پهلو اهم آهي، جيڪو هر مذهب جو لازمي نتيجو آهي. سڄي دنيا ۾ صوفي مت جا مختلف چٽ اسان کي مختلف صورتن ۾ ملن ٿا.

مولانا رومي ۱۳ صدي عيسويءَ ۾ اهڙن الاهي اسرارن مان سرور حاصل ڪيو، جنهن سرور جو پهلو اسان وٽ شاهه لطيف وٽ ملي ٿو. مولانا رومي جي مثنوي، شاهه ڪريم جو رسالو ۽ قرآن شريف شاهه لطيف پاڻ سان گڏ کڻندا هئا. ان جو مطلب ته شاهه اسلامي تصوف جا

بنيادي نڪتا هنن شخصيتن کان سمجهيا هئا. علم جي حاصل ڪرڻ جا بنيادي ذريعا ٿي آهن: هڪ علم، ٻيو تجربو ۽ ٽيون وجدان. علم جو ميدان مادي دنيا آهي. تجريبي جو بنياد حواس آهن، پر وجدان روحاني طور سوچ جي زمان و مڪان جي حدن کان ٻاهر نڪري اسرارن جو حصول ڪرڻ آهي. انهيءَ ڪري عام طور شاعرن پنهنجي شاعريءَ کي الاهي امر سڏيو آهي. رومي پنهنجي مثنوي بابت چوي ٿو. مثنوي مولويءَ معنوي هست قرآن در زبان پهلوي.^(۱) معنيٰ: ”مولانا رومي جي معنائن پيريل مثنوي گويا فارسي ٻوليءَ جو قرآن شريف آهي.“ بلڪل اهڙي طرح شاهه لطيف چيو هو ته:

جي ٿو بيت پانيا، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.
مولانا رومي جي تصوف جو بنيادي نڪتو. عام تصوف جي بنيادي جوهر وانگر ئي آهي ته هي دنيا وچوڙي جي علامت آهي جنهن ۾ روح جو سفر درد جو سفر آهي. تصوف جي فڪري هڪجهڙايون ٻنهي شاعرن وٽ موجود آهن، رومي چوي ٿو:
اي خدا جان راتو پنهنجا آن مقام
ڪاند رو بي حرف ني رويد ڪلام^(۲)
ترجمو: اي خدا روح کي اهو مقام ڏيکار..... جنهن ۾ حروفن کانسواءِ ڪلام ٿئي ٿو. وري ٻي جڳهه تي چوي ٿو:
ساڪ سازو جان پاڪ از سر قدم
سوئي عرصه دور پهنائي عدم.
ترجمو: جيئن پاڪ روح مٿي پر ٿئي... ان ميدان ڏانهن جيڪو وسيع ۽ معدوم آهي.

رومي عالم جي اسرارن جي ڳوڙهي ڳنڍ ڪولڻ جي ڪوشش ڪندي، عالم کي دنيا جي علم سان سمجهڻ جي ادراڪ کي ناڪافي

سمجھي ٿو. هو ان اسرار جي ڳالهه ڪري ٿو جتي اکر ناهن - خاموشي
آهي. پٽائي انهيءَ اسرار کي سمجھڻ لاءِ ساڳي ڳالهه ڪئي آهي.
ڪو به ٿو ڪاڳر ڪورئين، ويٺو وڃائين مس
ڏور تيائين ڏس، اکر جيائين جُٿيا.

سندس مثنوي جو پهريون بيت اهو ئي آهي.
بشمو از ني چون حكايت مي ڪند؟
وز جدائيه شكايت مي ڪند

معني: ”بانسريءَ جي آواز ڏانهن ڪن ڏي، ته هوءَ ڇا ڇا چئي
رهي آهي؟ ۽ وڇوڙي جا ڪهڙا ڪهڙا سور روئي رهي آهي.“ شاهه لطيف
جو بن بنيادي فڪر اهو ئي آهي:

ويڊيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري
هن پن پنهنجا ساريا، هيءَ هنجون هڏن لئه هاري.
جڏهن اصلي ماڳ تان ٻوٽي کي وڍي ڌار ڪجي ٿو ته ڦوڪ
ڏيڻ سان ان مان درد پريل آواز نڪرن ٿا. صوفي انهي درد مان وجد ۽
روحاني مزو ماڻهن ٿا ۽ ساڳي وقت صوفي انهي کي فراق جي علامت
سمجھن ٿا. مولانا رومي جي راءِ آهي ته:

”جيئن انسان جو بدن روح کان ۽ روح بدن کان بي خبر
نه آهي پر اهو دستور ئي نه آهي ته ڪو به شخص
پنهنجو روح ڏسي وائسي سگهي. تيئن بانسريءَ جو راز
به سندس آواز کان الڳ نه آهي، پر معلوم ڪرڻ ڏکيو
ڪم آهي.“ شاهه لطيف به اها ڳالهه هن ريت پنهنجي
بيت ۾ بيان ڪئي آهي.^(۳)

پڙاڏو سو سڏ، وروائي جو جي لهين
هئا اڳهين گڏ، ٻڌڻ ۾ به ٿيا.

تصوف جو بنياد وحدت وجود (هم اوست) آهي. يعني سڀني
وجودن ۾ هڪ ئي هستي سمايل آهي. اهو ئي بنيادي مسئلو آهي ته
روح ڇا آهي؟ جيڪي هر جيو ۾ سمايل آهي. صوفي مت ۾ ظاهري
وجود اصل وجود ناهي ڏيکاءُ ڏيندڙ ”مايا“ آهي. جيئن رومي چيو هو ته:

جمله معشوق است و عاشق پرده

زنده معشوق است و عاشق مرده.

معنی: زمين ۽ آسمان تي اسين جيڪا به جوڙ ۽ بناوت ڏسون
ٿا، سا سموري خود حقيقي معشوق پاڻ آهي ۽ عاشق (فطرت)
فقط پڙاڏو آهي. حقيقي معشوق سدائين جيئرو رهندو آهي. پر
فطرت (جوڙ ۽ بناوت) بي جان آهي.“^(۴)

شاهه لطيف جو هي بيت ساڳي وحدت الوجود جي تناور آهي.

ڪوڙوين ڪايائون تنهنجيون، لکن لک هزار

جيءَ سڀڪنهن جيءَ سين درس ڌارون ڌار.

پريم! تنهنجا پار ڪهڙا چئي ڪهڙا چئان.

تصوف جو بينادي فڪر پاڻ سڃاڻي آهي ۽ پاڻ کي هن دنيا ۾
توازن ۾ رکڻ آهي بلڪل ائين جيئن ساهميءَ جو ڪم آهي توازن
ڪرڻ، مال متاع، دنيا جي حرص ۽ طمع ۾ انسان کي سڀ ڪجهه ملي
ٿو، پر محبوب ۽ ان جو پيار ٿئي ملي. جنهن جو اصل مطلب آهي ته
ماڻهو کي دنيا جو حرص انسانيت مان خارج ڪري ڇڏي ٿو.
رومي ۽ شاهه لطيف وٽ بلڪل انهيءَ فڪر ۾ هڪجهڙائي
ملي ٿي.

گر ترازو را طمع بودي بمال

راست کي گفتي ترازو وصف حال ۾

ترجمو: ”جيڪڏهن ساهميءَ کي به مال جي طمع هجي ها ته پوءِ

هوءَ تور جو صحيح حال ڪيئن بيان ڪري سگهي ها؟“ شاهه لطيف به

هن خوبصورت خيال کي هنئين بيان ڪيو آي:

طمع جي تنوار متان ڪرين مڱڻا

ڌڪي ڪنديءَ ڌار ماڻڪ ڏئي مٺ ۾

شاهه لطيف فڪري اپٿار تمثيلي انداز ۾ سنڌ جي لوڪ داستانن

مان قصن ڪردارن کي ڪٿي ڪٿي آهي، پر شاهه سڄي ڪهاڻي ٿئي

ٻڌائي. بلڪ ڪهاڻي جي تريچدي کان کان شروعات ڪري ٿو. جڏهن

ڪهاڻي جو الميو (climax) تي پهچي ٿو، جتان ڪردار کي ٺڪرايو وڃي

ٿو اٿان ڪردار جي وجود جي مڃرائڻ جي جدوجهد شروع ٿئي ٿي. رومي وٽ به ڪهاڻي وارو طريقو موجود آهي. پر رومي سڄي ڪهاڻي ٻڌائي ٿو. انهيءَ ڪهاڻيءَ جي حڪايت بيان ڪندي شعر چوي ٿو. دنيا ۾ گهڻن شاعرن پنهنجي شاعري ڪهاڻين/داستانن جي بنياد تي ڪئي آهي. خود شڪسپيئر به ناٽڪن جو سهارو ورتو آهي. پراڻو اثر فڪري ۽ مسلڪ وارو آهي. پر هن جو طريقو ٻنهي جو مختل آهي ڇو ته شاهه پنهنجي شاعري کي خالص سنڌي ويس ڍڪائي ٿو. سندس تشبيهه استعاره ماحول ۽ شاعري جو نمونو سڄو سنڌي آهي.

مولانا رومي شمس تبريز جو شاگرد هو، سندس ويچار هئا ته مرشد هٿ ڪرڻ ضروري آهي.

رو بنجو يار خدائي راتو زور
چون چنان ڪردي خدا يار تو برد.

ترجمو: اي طالب تون جلدي وڃي ڪهن ولي الله جي تلاش ڪر جڏهن تون ائين ڪندين تڏهن پڪ ڄاڻج ته خدا تعاليٰ تنهنجو حامي همراھ ٿيندو.

عام طور سان تصوف جي راهه ۾ مرشد جي رهنمائي ضروري سمجهي ويندي آهي. جنهن کان روحاني فيض وٺي مريد پنهنجا سڀ عيب معلوم ڪري سڌاري سگهي ٿو. شاهه لطيف وٽ مرشد جو تصور موجود آهي.

ڏونگر ڏنا نوڻ، مون پارکو پڇيا.
هيڪليون هلن جي ٽاڪن سنڌي توڻ
اي اٿانگي اها پوڻ، سونهن ريءَ نه سٿري
هو سنهون يعني رهنمائي ڪندڙ مرشد آهي، پر اهو ڪير آهي؟ لطيف سائين چوي ٿو:

ڏيڪارياس ڏڪن، گوندر گس پرينءَ جو
سونهائي سورن ڪي هيڪاندي هوت سين (سسئي)
يعني رهبري سور ڪن ٿا. تنهن ڪري لطيف وٽ مرشد ”درد“ آهي. درد انسان جي وجود ۾ تحرڪ آڻي ٿو کيس آرام واري محدود

ماحول مان ڪڍي وصال ڪائنات ۾ جدوجهد جي علامت بنائي ٿو. تنهن ڪري لطيف جو هر ڪردار دردن کان واقف ٿي پوءِ پنهنجي وجود کي سمجهي ٿو.

ان کان پوءِ شاهه جي ڪردار نگاري مضبوط آهي. جنهن ۾ هر ڪردار برجستو ۽ مرڪزي ڪردار آهي. رومي جي قصي جو هيرو گونگو آهي. نه ڪجهه ڳالهائي ٿو نه ڪجهه چوي ٿو پر ان جي برعڪس شاهه جا سورما ۽ سورميون اهڙيون لطافت واريون آهن جو پڙهندڙ تي گهرو اثر وجهيو ڇڏين. (ص ۵) رومي جو موضوع حقيقي عشق، انساني نفس، دنيا جي حقيقت، آخرت، صبر، روح، نصيحت وغيره آهن. پر رومي وٽ فڪر ۽ تخيل جي ايڏي سگهه ناهي جيتري شاهه وٽ آهي.

شاهه جا ڪردار عوام ۾ سماج ۽ عام ماڻهو وانگر آهن. پر انهن جي وابستگي (Commitment) اهڙي آهي جو هو وجود جو بنيادي جواز پيدا ڪري فلسفيانو گس پيدا ڪن ٿا. جيڪو شاهه جو اصل ۽ اهم فلسفو آهي.

بنيادي طرح عرفانيت جي منزل جا مسئلا ساڳيا آهن، جنهن ۾ اهم مسئلو وجود جي خالي پٺي ۽ وجودي وهڪري جو آهي جنهن ۾ صوفي جي بيچين رهي ٿو. بلڪ ائين چئجي ته هر فلسفي جي وجود جو شعوري مسئلو ساڳيو آهي. جتان اڪيلائي ۽ خالي پٺي جو احساس وڌي ٿو. صوفي وجودي جز کي ڪل سان ملائڻ جو وجداني تجربو ڪري ٿو. سندس دعويٰ ٿئي ٿي ته هن ڪشف حاصل ڪيو پر وري کيس شعوري ڪيفيت ۾ اچڻو ٿو پوي. جيڪڏهن صوفي واپس نه موٽي ۽ انهيءَ ڪيفيت ۾ ئي بيهي رهي ته کيس مجنوب چيو ويندو. پلگرم

سائمن (Pilgrim Simon) پنهنجي مشهور ڪتاب (Mysticism madness

and mania) ۾ چوي ٿو.

“Schizophrenic is drowning in the sane river in
which the Mystic swims in with delight”.⁽⁵⁾

يعني ”هڪ صوفي ۽ ٻيو مجذوب ٻئي هڪ ئي ندي ۾ ٻڏن ٿا،
صوفي انهيءَ ۾ تري مزو وٺي ٿو پر مجذوب ٻڏي پنهنجي هوش حواس
وڃائي ويهي ٿو“

هاڻي شاهه لطيف ۽ رومي مجذوب نه هئا واپس عام كيفيت ۾ درد ۽
شعوري اڪيلائي کي مٽائي هر وحدت سان جڙڻ پيا چاهين انهيءَ ڪري
رومي رقص جو سهارو ورتو ۽ شاهه لطيف موسيقي جو سهارو ورتو. عام
طور سان اهو خيال آهي ته شاهه تي رومي جو اثر آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر
سورلي جو خاص ذڪر آهي. پر فڪري طور وحدت الوجود جي فلسفي
جون هڪجهڙايون ضرور آهن پر شاعري جون تشبيهون، استعاره ڪردار،
ٻولي جو رس ۽ فن الڳ آهي.

شاهه لطيف صوفي به آهي، وحدت الوجودي به آهي، پر ان کان
وڌيڪ اڃا سندس ساعريءَ جا اهم پهلو ٻيا آهن، جن ۾ هو هڪ
ڪامل انسان جو تصور ڏي ٿو، جيڪو سماجي انسان آهي، جيڪو
عوامي انسان آهي. ساڳي وقت هڪ مڪمل سماجي تصوير کي پيش
ڪري ٿو. جيڪو سماج حق ۽ سچ تي هلي ٿو. جتي نيهن اچل آهي،
ڪدورتون، ڪروڙ، لالچ، استحصال، جبر ناهي. شاهه جو فلسفو صرف
الاهي اسرارن ۾ نٿو گهمي پر شاهه ”ڪلاسڪ“ به آهي. جديد به آهي ته
ايندڙ دور جو گس به ڏيکاري ٿو.

حوالا

۱. غلام محمد شاهائي، مثنوي رومي، ڪراچي، سنڌيڪا اڪيڊمي، ۲۰۰۳، ص. ۲۱
 ۲. نور احمد جنجهي، ويڊيل ٿي وايون ڪري، حيدرآباد، سنڌيا پبليڪيشن ۲۰۱۶، ۹، ۱۸، ص. ۲۳
 ۳. محمد ابراهيم سنڌي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ مولانا جلال الدين رومي، ”ڪلاچي“ تحقيقي جرنل، شاهه لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، جلد ٻيو سمارو، ٻيو ۱۹۹۹ع، ص. ۸۵
 ۴. تشبيهات رومي، مترجم عبدالجبار صديقي، حيدرآباد، اداره پات هائوس ۽ پبلشر، ۱۹۹۳ع، ص. ۲۷
 5. Pilgrim Simon, Mysticism, Madness and mania, Robert Laynton, 2009, P 35
- نوٽ: شاهه جا سڀئي بيت گنج (شاهه جو رسالو) الف بي وار شاهه لطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي تان ورتا ويا آهن.

Issue: 01

Research Journal of

PAKISTANI LANGUAGES & LITERATURE

January – December, 2017

Department of Pakistani Languages
Allama Iqbal Open University, Islamabad

Prof. Dr. Nabila Rehman

Symbols of Peace, Tolerance and Harmony in Punjabi Sufi Poetry

***Abstract:** Among the most ancient and impressively diverse civilizations of the world Indus Valley civilization, by dint of its richly diverse art and culture, stands eminent. Its enchanting beauty and culturally enriched facets have always been in the limelight. When different nations, for example, The Dravidian, The Arians, The Kishans, the Greeks, the Turks and the Arabs came to this civilization they brought their indigenous culture, religion and civilization along with them. The indigenous culture of Indus Valley civilization intermingled with the afore-mentioned diverse cultures, and the fruit of this process of amalgamation manifested itself in the form of a civilization, socially and culturally fertile, casted its impact on the culture of the entire world at large . One significant result of this process was the birth of the timeless genre of the sufi poetry, which carries in it the message of peace and harmony. In this article, I will elaborate on the idea of spreading Punjabi Sufi poetry to promote tolerance in the society.*

Among the most ancient and impressively diverse civilizations of the world Indus Valley civilization, by dint of its richly diverse art and culture, stands eminent. Its enchanting beauty and culturally enriched facets have always been in the limelight. When different nations, for example, The Dravidian, The Arians, The Kishans, the Greeks, the Turks and the Arabs came to this civilization they brought their indigenous culture, religion and civilization along with them. The indigenous culture of Indus Valley civilization intermingled with the afore-mentioned diverse cultures, and the fruit of this process of amalgamation manifested itself in the form of a civilization, socially and culturally fertile, casted its impact on the culture of the entire world at large .

It is quite natural that wherever different nations embodying different cultures thrive the consequence is the creation of a new civilization whose spectrum vividly reflects the different colours of all those civilizations and cultures whose interaction and amalgamation has led the birth of this new civilization inclusive of the ideology, religion, politics, and social norms of the component civilizations. Indus Valley civilization was characterized by social and ethical harmony before the invasion of the Aryans. Barhamny, with the formation of Vaidas, divided the people into "Varn Asharam". Division of people into various stratas based on cast, colour and creed disrupted the harmony among different peoples and resulted in social stratification. The contents of Bhagwad Geeta and Up-Nushudh are the most significant sources of Barhamny. Rigid social and religious dogmas do evoke opposition or revulsion in a society. But the fact is that every epoch is blessed with persons who harbor all-embracing love for the entire humanity. Mahavir, Bruhpati and Sidharth raised their voices against the monopoly of Brahman and the class-division, and helped the oppressed and the neglected segments of the society. Brahman denounced such loving souls as rebels and Nastaks. Buddhism incepted from Sidharth. The fundamental principle of Sidharth is "Mukti". 'Mukti' in the literal sense of the word, stands for the notion of "man disentangling himself from the nexus of difficulties". Brahman considered this upsurge of Buddhism as a revolt against itself. The key aspect of "Mukti" is "salvation" which was adopted by Sidharth and his followers to seek a way out of the embroiling problems.

Muslims brought their faith and monotheistic religion to Indus valley. The local tradition and culture of Indus valley imbibed the influence of Muslim thought and ideology. The works of Bhagats of the middle era, Kabir and Nanak do reflect vivid impact of this. The principles of tolerance, love and harmony propagated by Kabir and Nanak were in fact an amalgam of the teachings of Muslim Sufis and Bhagats. Both were meant to disseminate the spirit of love and tolerance among the human beings of the whole worlds. As Kabir says :

1. سادھ بڑے پرما تھی گھن جیوں برسیں آئے
پتن بچھادیں اور کی اپنو پاوس لائے

2. کوئی آوے بھاو سے کوئی آوے، بھاو
سادھ دوو کو پوشے، گئیں نہ بھاو (۱)

Saadhus, simple and loving people, are bliss for this world. They are like clouds who always extend a generous hand towards others even at the cost of their own interests (۲). According to Baba Guru Naanak :

دل دروانی جو کرے درویشی دل راس
عشق محبت ناکا لیکھا کرتے پاس (۳)

One who guards the heart, faqeerhood and heart's concord Take to affection and love o Naanak, reckoning's with the Lord. The ashlok tells us that love is never to be forgotten. Also that if we love, our reckoning is done. This love has to be others, as love for on self leads to egotism, which the darvaesh discards (۴) .

The Theory of Jeo-Paradise means :

"Live and let live" this is the fundamental philosophy in accordance with which the human life proceeds on. If we delve deep into the philosophy and ideology proclaimed by different religions, it becomes evident that all the religions of the worlds proclaim the same ideology. The concept of monotheism played a vital role in reinforcing this notion of unity among all. The division into clans and groups based on subtle difference in religious ideology distorted the original essence of religious thought. This dragged people away from the philosophy of "Jeo Paradise" and hence the beautiful aspects of religion, slowly but gradually, got marred by political interruptions. The force aspiring towards the ideal of mutual existence for all human beings survived in some form or the other despite the fact that exploitative forces have always been at dag-

gers drawn. This situation has aggravated manifold in modern times. Social upheaval and cultural nostalgia has increased. The spirit of patience and tolerance has dwindled. Today's world is in dire need of some system which could serve as a panacea for all the trials and tribulations confronted by the entire humanity and which could promote mutual cooperation among different nations and peoples of the world. The cooperative society of the ancient Indus Valley civilization was based on the same notion. The very concept of "The unity of all creations" must have emerged in response to the need for mutual existence and sociopolitical conditions of the era .

Punjabi classical (sufi) poets, right from the beginning up to the times of Khawaja Ghulam Farid have incorporated the concept of "Unity of all Creations" into their philosophy of humanity, culture and traditions. "Humanity", undoubtedly, has always been the key aspect of the teachings of all sufi saints including Baba Fareed and all those who preceded him .

آپ سنواریں میں ملیں، میں ملیاں شکھ ہوئے
فریدا جے توں مرا ہوئے رہیں، سبھ جگ تیرا ہوئے

"God says, " If you reform yourself, you shall meet me, and meeting me, you shall be at peace. O Freed, if you will be mine, the whole world will be yours(۵) ".

M. A Gaffar said " This dohra brings to mind the image of a room, or a stage, which is universe. From its doors come many actors. They come and walk away together or get transformed from 'I' to 'we', to the 'I' within or they are really all the same; there is only one protagonist, played by 'several' actors. This dohra is one of the strongest expression of the concept of unity of being in the works of Baaba Fareed. The route proposed here is via the Integration of the self(۶) .

This has endowed the ideological foundation of Punjabi classical (sufi) poetry with a distinct grace and glory.

Our sufi intellectual proclaims: "Sub da Bhala, sub de Khair". This apparently short and simple saying is indeed charged with meanings. On the contrary, the so-called "Maulvi" Pandat and Priest is concerned only with his own paltry benefits at the cost of others. However, a sufi extends his love and goodwill to all irrespective of anybody's cultural, religious and national identity. The same is the essence the notions of "Bhagti", and mutual existence. In 12th century, sufisim devolved into two major ideological strands, that is, Qadri and Chishti, who then became the torch bearers of the jeopardized philosophy of the unity of all creations. Sufis belonging to the Qadri school of thought are in favor of vaidanty philosophy that is why they are, ideologically, nearer to the Bhagats of the middle era. However the Chishti group present the philosophy of Tauheed in the cladding of the concept of unity. The heart of the matter is that the aim of both the Chishti and the Qadri schools of thought is exactly the same despite the apparent yet minute differences in the way the concepts are interpreted by the two segments of Sufis. Punjabi Sufi poetry is, in faect, embellished with beautifully amalgamated facts of Qadri and Chishti school of thought. Shah Hussain says:

مُرت دی سُوئی پریم دے دھاگے، پیوند لگے ست سنگے
مینڈی جان جو رنگے سو رنگے

M. A Gaffar elaborated this in so many meanings. One of them in his words is ۛ :

This line is fully physical and meta phorical. Indeed it alternates between the two and synthesized the physical and meta Phorical into one(ۛ) .

If we ascend to the concept of waahelat-ul-vujood (unity of being) we see a vast humanity, each individual preserved in his or her own colour, and yet (invisibly, but essentially) Stitched together into a signle reality(ۛ) .

Sufis belonging to the Qadri group are dauntless in their stance and style. The history has witnessed their incessant and arduous struggle against the exploitative forces at work in the times they thrived

in. Shah Hussain Lahori opposed the great Mughal king Akbar and stood by Dulla Bhatti based on the fundamental spirit of Sufism embodying all-embracing love for the entire humanity. Khawaja Ghulam Fareed Mithan Koti advised Nawab of Bahwalpur: "Zair thee, Zabar no thee, Matan Paish aavi". This sentence encapsulates the whole philosophy of humanity and tolerance. The irony of the situation is that such saviors of human rights have been feared the most by all those who are at the helm, that is exactly the reason why whole of the human history is replete with the inspiring instances of struggle by various people striving to materialize the dream of peaceful world characterized by the protection of culture, love for humanity and mutual existence. In Faqir Qadir Bakhsh Bedil's verse the Qadri Sufi Poet poet :

شعیہ سنی تھیوں سوکھا، صوفی کون سداوے گا
بے برے دا منصب پا کر، سولی سر چڑھاوے گا (۹)

The metaphor of Mansur Hallaj stands for the same ideal of human freedom in Bedil's poetry. People of all ages witnessed countless examples of "Maulvis" collaborating with the rulers and thus catalyzing the vicious circle of exploitation. Maulvis ought to stands by the vulnerable and the oppressed but they have always bonded themselves with the aristocrats with the result that the very world "Maulvi" is notoriously considered to be an embodiment of .exploitation, perpetration and abhorrence

مٹلاں مارن سخت ستاون
گھبرے راز دا بھیت نہ پاؤن
بے وس شو دے ہن معذور

The Clerics thrash me and are highly vexing. They are helpless, ineffective and disabled to unravel the deeper mysteries(۱۰) .

مُلا	ویری	سخت	ڈسیندے
بے	شک	ہن	اُستاد
ابن	العربی	تے	دلیں
			منصور

The clerics seem hardened adversaries. undoubtedly, Ibn' Arbi and mansur impart heart knowledge(۱۱).

However, a sufi, in utter contrast to a Maulvi, has become an emblem of love for the suppressed, and struggle in face of all the odds. As Bullay Shah puts it:

اب ہم گم ہوئے پریم نگر کے شہر
بلہا شوہ ہے دوہیں جہانیں کوئی نہ دسدا غیر

Now I am lost in the city of Love-Land Bulleh Shah, the beloved is present in both worlds. Thus none is an alian to me. As he, the beloved dwells in everyone and every where. So all the people are members of one family and are like the petals of one flower. Though they have their own identities but when they turn into one Flower then they loose their Individual identities(۱۲) .

In our point of view sufism and culture are two sides of the same picture inevitably enjoined with each other. Sufism, in all its versions, stands for the ideals of reverence for culture and human values. A culture, nurtured by the ideas and thoughts of Sufis, evolves on its own, and so becomes like a flower which blossoms in very season, whose color and fragrance cannot fade away .

References:

1. Hary Awdh. talif; Bhagat Kabir: Phalspha W Shairi (Lahore: Fiction house. 2006) P 90
2. Translated by myself
3. Jeet Singh Seetal. Kalaam Nank (America: Punjabi Heritage Foundation 2001) P181
4. Muzaffar A. Gaffar, Baba naanak (Lahore: Ferozsons CPUT) Ltd. 2006) P 99
5. Maqsood Saqib, Faiza Ra'ana; Hymns of Baba Fareed Shakar Ganj (Lahore: Suchet Kitab Ghar 2005) P 94
6. Muzaffar A. Ghaffar, Baaba Fareed Ganj Shakar (Lahore: Ferozson's Pvt. Ltd. 2006) P 91
7. Muzaffar A. Ghaffar. Shah Hussain (Lahore: Ferozsons (Pvt) Ltd 2005) P 497
8. Muzaffar A. Ghaffar. Shah Hussain (Lahore: Ferozsons (Pvt) Ltd 2005) P 496
9. Nabila Rehman, Dr. Ramaz Wajood Wanjawnde (Lahore: Punjab Institute of Language Art, Culture 2010) P 164
10. Dr. Qaisar Shehzad. The message of Diwan-i-Frid (Lahore: Suhail Academy 2009) P 99
11. Dr. Shehzad Qaiser. The Meta physics of Khawaja Ghulam Farid (Lahore: Suhail Academy 2009) P 9
12. Saeed Ahmad. Kafian Bulleh Shah. Great Sufi wisdom (Rawalpindi: Adnan Books, Stationers & Computer Accessories 2004) PP 93-94

Pakistani Zuban o Adab

Annual Research Journal of Pakistani Languages and literature

**Issue: 1
January – December, 2017**

**Editor
Dr. Abdullah Jan Abid**

**Assistant Editor
Dr. Abdul Wajid**

**Department of Pakistani Languages
Allama Iqbal Open University, Islamabad**

Pattern in Chief:

Prof. Dr. Shahid Siddiqui
(Vice Chancellor)

Editor:

Dr. Abdullah Jan Abid

Assistant Editor:

Dr. Abdul Wajid

Editorial Board:

1. Dr. Hakim Ali Buriro
2. Mr. Zia Ul Rehman Baloch
3. Ms. Zaib Un Nisa
4. Dr. Muhammad Siddique Malik

International Advisory Board:

1. Dr. Sattiya Paul Anand (USA)
2. Prof. Hasso Dadlani (India)
3. Dr. Ibrahim Muhammad Ibrahim (Egypt)
4. Dr. Muhiuddin Hashmi (Afghanistan)
5. Dr. Anwar Chiragh (India)
6. Dr. Ghulam Abbas Ahangar (Iran)
7. Dr. Rehman Akhtar (India)
8. Mr. Abdul Zahir Shakeeb (Afghanistan)

National Advisory Board:

1. Prof. Dr. Abdul Razzaq Sabir (Ketch Makran)
2. Prof. Dr. Yousaf Khushk (Khair Pur)
3. Prof. Dr. Nasrullah Wazir (Peshawar)
4. Prof. Dr. Abdul Saboor Baloch (Ketch Makran)
5. Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon (Hyderabad)
6. Prof. Dr. Nabila Rehman (Lahore)
7. Dr. Jawed Hassan Chandio (Behawalpur)
8. Dr. Ali Kumail Qazalbash (Quetta)

Contents

Dr. Nabila Rehman

Symbols of Peace, Tolerance and Harmony
in Punjabi Sufi Poetry

4